

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Бакалаврська робота
на тему: “Історія Київської митрополії упродовж 1051–1686 рр.”
Освітньо–професійна програма
014.03 Середня освіта (Історія)

Студентки групи зСОІ–41

Вовчанської Іванни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

Кандидат історичних наук, доцент

Волік Надія Володимирівна

РЕЦЕНЗЕНТ

Доктор історичних наук, професор
кафедри історії України, археології та
спеціальних галузей історичних наук

Куций Іван Петрович

Робота захищена з оцінкою:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія дослідження.....	7
1.2. Джерельна база.....	12
Висновки до розділу 1.....	15
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ УПРОДОВЖ 1051-1686 рр. XI-XV ст.).....	17
2.1. Формування церковної ієрархії Київської митрополії	17
2.2. Київська митрополія як релігійний і культурний центр Східної Європи	22
2.3. Розвиток Київської митрополії в умовах політичної роздробленості Русі (XIII-XV ст.)	28
Висновки до розділу 2.....	35
РОЗДІЛ 3. КОНФЕСІЙНА КОНФРОНТАЦІЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (XVI–XVII ст.).....	37
3.1. Криза православ'я під владою Речі Посполитої.....	37
3.2. Берестейська унія 1596 р. та конфесійний поділ українського християнства	43
3.3. Відновлення православної ієрархії та підпорядкування Київської митрополії (1620–1686).....	49
Висновки до розділу 3.....	54
РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ.....	56
4.1. Педагогічний потенціал та інтеграція в освітній процес	56
4.2. Методи викладання, матеріали та компетентнісний підхід	59
Висновки до розділу 4.....	63
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67
ДОДАТКИ	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: Історія Київської митрополії з 1051 по 1686 рік є визначальним періодом у розвитку східнослов'янського християнства та церковної організації у Східній Європі. У 1051 році призначення митрополита Іларіона, першого глави Київської церкви місцевого походження, ознаменувало початок окремого етапу в інституційному розвитку митрополії в межах юрисдикції Константинопольського патріархату. Протягом Середньовіччя Київська митрополія функціонувала як головний церковний центр Русі, здійснюючи духовну владу над великими територіями та впливаючи на формування релігійних норм, освіти та писемну культуру.

Між XIII і XV ст. політична фрагментація та монгольське вторгнення призвели до структурних змін у митрополії, включаючи перенесення митрополичого резиденції та поступове ослаблення адміністративної ролі Києва.

У XVI столітті включення українських земель до складу Речі Посполитої створило нові конфесійні умови, що призвели до кризи управління православною церквою та укладення Берестейської унії в 1596 році.

Співіснування православної та уніатської ієрархій кардинально змінило інституційну структуру Київської митрополії. Відновлення православної ієрархії в 1620 році та переведення митрополії під юрисдикцію Московського патріархату в 1686 році завершили тривалий процес трансформації.

Актуальність обраної теми визначається необхідністю послідовного історичного аналізу інституційної еволюції, канонічного статусу та політичної залежності Київської митрополії. Дослідження цього періоду дає емпіричну основу для розуміння формування церковної влади, взаємодії між церковною та світською владою, а також витоків конфесійних поділів в українській історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах наукового напрямку кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка «Релігія і церква в Україні в контексті світових релігійних процесів» (державний реєстраційний номер 0112U006677).

Метою роботи є дослідження історичного становлення, розвитку та трансформації Київської митрополії з середини XI ст. до 1686 року, виявлення основних чинників, що впливали на її інституційний статус, релігійну роль та політичне значення.

Завдання роботи:

- проаналізувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу;
- проаналізувати умови, за яких відбувалося формування та інституціоналізація Київської митрополії;
- визначити її роль як релігійного та культурного центру в середньовічний період;
- дослідити вплив політичної роздробленості та іноземного панування на її розвиток;
- оцінити історичне значення підпорядкування Київської митрополії в 1686 році.

Об'єктом дослідження є Київська митрополія як система церковного управління та релігійного життя в контексті історії Східної Європи упродовж XI – XVII століть.

Предметом дослідження є історичний процес розвитку Київської митрополії як церковної та соціокультурної інституції.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1051 року, позначений призначенням митрополита Іларіона та встановленням місцевої церковної ієрархії в Києві, до 1686 року, коли Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархату.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московського царства.

Методологічна основа дослідження. У дослідженні використовується метод періодизації, який застосовується для структурування історії Київської

митрополії з 1051 по 1686 роки на чітко визначені хронологічні етапи, що відповідають ключовим інституційним та конфесійним перетворенням, забезпечуючи логічну послідовність у поданні матеріалу. В якості основного аналітичного підходу застосовується історико-генетичний метод, що дозволяє простежити походження, формування та подальший розвиток Київської митрополії, а також виявити причинно-наслідкові зв'язки між церковними змінами та більш широкими політичними процесами. Історико-системний метод дозволить нам розглядати Київську митрополію як цілісну церковну інституцію, що функціонує в рамках складної системи політичної влади, міжнародних церковних відносин та конфесійної взаємодії, а також аналізувати взаємозалежність її внутрішньої структури та зовнішнього середовища. Крім того, вибірково застосовується історико-порівняльний метод для з'ясування специфічних особливостей Київської митрополії шляхом порівняння з іншими церковними центрами та моделями церковної організації у Східній Європі, що дозволяє уточнити висновки, зроблені на основі генетичного та системного аналізу.

Наукове значення результатів дослідження. Наукова цінність дослідження полягає у всебічному аналізі історичного розвитку Київської митрополії упродовж 1051 – 1686 років як церковної інституції зі змінним канонічним статусом та адміністративною структурою. Результати роботи сприяють більш точному розумінню процесів інституційного формування, трансформації та підпорядкування Київської митрополії в контексті історії східного християнства. Дослідження систематизує фактичний матеріал з різних історичних періодів та прояснює взаємозв'язок між церковним управлінням, політичною владою та конфесійною динамікою у Східній Європі.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів у навчальному процесі, зокрема на курсах з історії України, історії церкви та релігієзнавства. Висновки та фактичний матеріал роботи також можуть бути застосовані при підготовці наукових доповідей,

семінарських дискусій та подальших досліджень, присвячених історії церковних інститутів та конфесійних відносин на українських землях.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» (м. Тернопіль, 5 травня 2026 р.) з темою: "635 років автономії: інституційна історія та боротьба за суб'єктність Київської митрополії"

Структура дослідження. Бакалаврська робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (79 найменувань) та 15 додатків (таблиць – 8, карт – 2, рисунків – 5). Загальний обсяг бакалаврської роботи 83 сторінки, основний текст – 62 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Історіографія Київської митрополії демонструє складну еволюцію, що відображає зміни в наукових пріоритетах, методологічних підходах та політичному контексті від середньовіччя до сьогодення.

Дане дослідження спирається на фундаментальні історіографічні праці, що надають аналітичні рамки та контекст для інтерпретації. Праця І. Власовського «Нарис історії Української православної церкви» простежує еволюцію Київської митрополії від її заснування до підпорядкування Московському патріархату, аналізуючи взаємодію між теологічним розвитком, інституційною організацією та зовнішнім політичним тиском [42].

Праці С. Білоконя, зокрема «Київські ієрархи», містять систематизовані біографічні дані про єпископів, митрополитів і патріархів, висвітлюючи спадкоємність і зміни в структурах керівництва та здійсненні церковної влади протягом століть [2].

Багатотомна «Історія України-Русі» Михайла Грушевського інтегрує ці висновки в ширший соціально-політичний та культурний наратив, розміщуючи митрополію в контексті регіонального державотворення, освіти та літературної культури. Постсовітська наука розширює інтерпретаційну перспективу, включаючи міждисциплінарні підходи, що аналізують Митрополію як релігійного та політичного актора, оцінюючи її внесок в українську культурну ідентичність [10].

Дослідження підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату, в роботах таких науковців, як М. Харишина, висвітлюють геополітичну та канонічну динаміку, що сформувала остаточні етапи трансформації Митрополії [68]. Збірки наукових статей, зокрема «Арк», та монографії І. Ісіченка і Б. Гудзяка "Криза і реформа" аналізують церковні кризи, Берестейську унію та реформаторські рухи, що вплинули на управління

церквою, надаючи критичну оцінку первинних джерел поряд з історичною інтерпретацією [13].

Розглянемо основні етапи та особливості історіографії Київського митрополії детальніше в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Основні етапи та особливості історіографії Київського митрополії

Істориографічний період	Ключові представники / джерела	Методологічні особливості	Основний фокус інтерпретації
Середньовічний (XI–XII ст.)	<i>Повість минулих літ</i> (Нестор і киево-печерська традиція)	Наративна хронічна традиція; теологічний світогляд; обмежена критика джерел	Християнізація Русі, легітимізація Києва як духовного і політичного центру, сакралізація князівської та церковної влади
Ранньомодерний (XVII–початок XVIII ст.)	Теофан Прокопович, Сильвестр Косів, вчені Київсько-Могилянської академії	Конфесійна полеміка; риторична теологія; інтеграція історії з еkleзіологією та політичною теорією	Захист православ'я, інституційна спадкоємність Київської митрополії, взаємодія між церковною автономією та світською владою
Імперська / національна історіографія (XIX – початок XX ст.)	Михайло Максимович, Михайло Грушевський	Критичний аналіз джерел; архівні дослідження; національна історична нарація	Адміністративна та канонічна структура митрополії, її роль в українській державності, культурі та освіті
Український період (середина XX ст.)	Наталія Полонська-Василенко та пов'язані з нею наукові дослідження	Марксистсько-ленінська методологія; акцент на соціально-економічних факторах; ідеологічні обмеження	Адміністративні, культурні та освітні функції Митрополії; маргіналізація релігійного та національного вимірів
Сучасна історіографія	Плохий С., Грицак Я.,	Міждисциплінарні підходи;	Митрополія як автономний

(кінець XX – XXI ст.)	Шевчук О.В.	порівняльний аналіз; доступ до нещодавно відкритих архівів	церковний і політичний суб'єкт; конфесійні конфлікти, Берестейська унія, підпорядкування Москві
-----------------------	-------------	--	---

Складена на початку XII ст. «Повість временних літ» (*Povest' vremennykh let*), ця хроніка розміщує заснування Київської митрополії в 1051 році за Ярослава Мудрого в ширшому контексті християнізації Русі в 988 році, позиціонуючи Київ як політичний і духовний центр [48]. Хоча хроніка є незамінним джерелом для реконструкції ранньої інституційної історії, її розповідь відображає ідеологічні інтереси, зокрема піднесення Києва до статусу найвищого князівства Русі, і тому її необхідно критично оцінювати разом з іншими первинними джерелами [63].

У ранньомодерний період увага історіографів переключилася на взаємодію між Митрополією та зовнішніми політичними тисками, особливо під владою Речі Посполитої. Вчені, пов'язані з Київсько-Могилянською академією, такі як Феофан Прокопович і Сильвестр Косів, задокументували інституційну та доктринальну стійкість Митрополії, підкреслюючи її захист православних традицій у відповідь на католицький вплив і латинізацію [6].

Український мислитель і теолог Феофан Прокопович наголошував на верховенстві світської влади над церковною, поєднуючи історичний аналіз церкви з концепціями централізації держави. Його ідеї вплинули на церковні реформи в Росії за правління Петра I, зокрема на «Духовні правила» 1721 року, які підпорядковували Православну церкву, включаючи Київську митрополію, Синоду та скасовували автономні патріархальні структури [16].

Сильвестр Косів опублікував богословські та полемічні праці, зокрема «Екзегезу» (1635), в яких він розміщував київське православ'я в ширшому контексті європейської Реформації та Контрреформації. Косів підкреслював апостольське походження та історичну спадкоємність Київської митрополії,

згадуючи святого Михайла як першого митрополита Русі та захищаючи незалежність Української церкви, зокрема виступаючи проти зовнішнього підпорядкування під час Переяславської ради 1654 року [55].

Їхні аналізи підкреслюють подвійну функцію Митрополії як релігійної влади та культурної інституції, що підтримувала грамотність, богословську освіту та виробництво рукописів. Дані дослідження надають докази участі Митрополії в регіональних політичних переговорах, що відображає взаємозв'язок церковної та світської сфер у ранньомодерній Східній Європі.

XIX ст. ознаменувало методологічний поворот, оскільки українські історики включили сучасні критичні підходи та національну перспективу. Михайло Максимович та Михайло Грушевський контекстуалізували Митрополію в рамках більш широкого соціально-політичного розвитку України, аналізуючи архівні документи, правові кодекси та листування, щоб реконструювати адміністративні та канонічні структури інституції [11].

«Історія Української Русі» Грушевського залишається основоположним джерелом, що систематично висвітлює еволюцію Митрополії, її взаємодію зі світською владою та її внесок у освіту, грамотність та культурну ідентичність. Праця автора запровадила сувору критику джерел, хронологічний аналіз та порівняльну оцінку, заклавши основи професійної історіографії української церковної історії [10].

Українська історіографія наклала ідеологічні обмеження, наголошуючи на соціально-економічних та класових перспективах і применшуючи релігійні та національні аспекти. Дослідження цього періоду, зокрема роботи Н. Полонської-Василенко зосереджувалися на адміністративних, освітніх та культурних функціях Митрополії в історичному розвитку східнослов'янських суспільств.

Наукові дослідження автора були обмежені марксистсько-ленінськими рамками, але вони зберегли важливі документальні свідчення та сприяли систематичній каталогізації джерел, зокрема рукописів, протоколів соборів та

офіційного листування, які залишаються важливими для сучасних досліджень [36].

Сучасна історіографія виграє від відкриття архівів після розпаду СРСР, міждисциплінарних підходів та порівняльного аналізу. Такі вчені, як Я. Грицак, М. Филипович, І. Преловська, М. Шкрібляк інтегрують історичні, соціологічні та теологічні перспективи, розглядаючи Митрополію як автономну церковну інституцію та політичного актора.

Відділ релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди Національної академії наук України, очолюваного Анатолієм Колодним зіграв центральну роль у формуванні релігієзнавства як самостійної наукової дисципліни в Україні, оскільки був створений в 1991 році як спеціалізований науковий підрозділ у структурі Академії. Кафедра проводила комплексні дослідження з таких ключових тем, як методологічні засади релігієзнавства, природа та функції релігії, історія українського християнства та сучасна релігійна ситуація в Україні, тим самим формуючи систематичну та мультидисциплінарну програму досліджень. Робота відділу релігієзнавства значно розширила історіографічні та методологічні рамки дослідження, що дозволило аналізувати Київську митрополію в ширшому контексті релігійних процесів, державного розвитку та соціокультурних трансформацій в Україні.

Розвиток сучасної української релігієзнавчої науки значною мірою завдячує Людмилі Філіпович, чії дослідження стали важливою віхою в цій галузі. Поєднуючи історичні, соціологічні та філософські підходи, вона досліджувала процеси секуляризації, інституціоналізацію релігії та відносини між церквою і державою, що дозволило розглядати Київську митрополію не лише як історичну інституцію, а й як частину ширших суспільних перетворень в Україні.

Важливі уявлення про інституційну історію Митрополії були отримані завдяки архівним дослідженням та аналізу документів, зокрема у працях Ірини Преловської. Її дослідження реконструювали адміністративні структури, церковну освіту та збереження історичної пам'яті в церковних інституціях,

зміцнюючи емпіричну основу, необхідну для точного тлумачення першоджерел.

Увага до перетину теології та історії простежується у дослідженнях М. Шкрибляка, який досліджував Київську митрополію в контексті національно-релігійної ідентичності та церковної суверенності. У його працях підкреслювався зв'язок між розвитком церковних інституцій та процесами державотворення, висвітлювалася роль митрополії у формуванні українського релігійного самоусвідомлення та сприянні ширшим соціально-політичним перетворенням.

Сучасні дослідження підкреслюють взаємодію між канонічною владою, конфесійним конфліктом та державною владою, особливо в контексті Берестейської унії (1596) та остаточного підпорядкування Московському патріархату (1686) [28]. Ці дослідження підкреслюють роль Митрополії у формуванні культурних та освітніх мереж, її вплив на православну ідентичність та її тривале значення в українській історичній свідомості.

Загалом, історіографія Київської митрополії відображає постійне розширення глибини та обсягу аналізу, від ранніх оповідних літописів до сучасних міждисциплінарних досліджень, що враховують інституційні, політичні та культурні аспекти. Серед основних авторів у цій галузі — літописець Нестор, Ф. Прокопович, С. Косів, М. Максимович, М. Грушевський, Н. Полонская-Василенко, Я. Грицак, Д. Вортман, В. Говгера, Г. Демиденко, Н. Діанова, М.Зайцев, А. Польова та ін.

Таким чином, наявна історіографія характеризується різним ступенем дослідження. Переважно науковці сконцентрували свою увагу на.....дописати
Проте комплексне дослідження історії Київської митрополії упродовж 1051-1686 рр. Відсутнє

1.2. Джерельна база

Джерельна база для дослідження Київської митрополії упродовж 1051-1686 рр. відображає свідоме поєднання первинних і вторинних матеріалів,

відібраних для надання всебічної та ґрунтовної реконструкції історичного, політичного та церковного розвитку цієї інституції. З метою комплексного аналізу було використано такі групи документів:

- архівні матеріали;
- єпископські послання;
- опубліковані нормативно-правові акти;
- наративи

Архівні матеріали становлять основу дослідження і включають літописи, синодальні документи, листування та адміністративні записи, що зберігаються в українських та міжнародних архівах. Серед найдавніших джерел — середньовічні літописи, походження яких досі залишається предметом дискусій серед науковців.

Документи, що зберігаються в таких установах, як Державний архів Української православної церкви та Центральний державний історичний архів України, містять детальну інформацію про адміністративне, літургійне та доктринальне функціонування митрополії. Вони дають змогу реконструювати церковні ієрархії, процеси призначення митрополитів та впровадження церковних реформ, особливо в періоди політичних потрясінь або конфесійних криз.

Широко цитована гіпотеза, висунута академіком О. Шахматовим, передбачає, що найдавніший київський літопис був складений між 1034 і 1044 роками і містить інформацію про утворення Русі та її християнізацію. Перша Київсько-Печерська літопис, завершена близько 1073 року в Києво-Печерському монастирі, та наступна компіляція, складена між 1093 і 1095 роками, є основоположними текстами для «Повісті временних літ» Нестора [74].

Зокрема, записи Києво-Печерської лаври дають уявлення про внутрішнє управління монастирем і його ключову роль у формуванні ширшої церковної культури, а також про його реакцію на зовнішній тиск під час Берестейської унії (1596) і подальше відновлення православної влади в 1620 році [25].

В Листах митрополита Іони XV століття до київського князя Олександра Володимировича, що зберігаються у рукописних фондах Московської Синодальної бібліотеки, викладено його позицію щодо захисту православ'я на литовських землях та його бачення церковно-політичного союзу з Московською Церквою. Подібна єпископська кореспонденція — між митрополитами та світськими правителями, іншими ієрархами або Константинопольським патріархатом — документує переговори щодо юрисдикції, призначення духовенства та питань канонічної легітимності.

Опубліковані нормативно-правові акти включають канонічні збірники, такі як *«Номоканон Фотія»*, який слугував основоположним нормативно-правовим кодексом для духовної та церковної дисципліни; синодальні укази Вселенського Патріархату, що регулюють призначення та права митрополитів; корпус грамот, універсалів та «опричних листів», виданих митрополитами та архієпископами, що підтверджують привілеї, майнові права та адміністративні норми для церковних установ; привілейовані грамоти та юридичні привілеї, видані литовськими, польськими та русинськими правителями, що кодифікували правове становище Православної Церкви та її духовенства; Статті примирення (1632) та інші політико-церковні угоди з нормативними церковними положеннями; а також канонічні патріарші листи та дипломи 1686 року, які офіційно регулювали підпорядкування Київської митрополії та збереглися в опублікованих виданнях першоджерел.

Теологічні та полемічні праці київських інтелектуалів, зокрема Феофана Прокоповича та Сильвестра Косіва, становлять окремий сегмент джерельної бази. Роботи Прокоповича, включаючи проповіді та трактати, відображають інтеграцію церковної історії з ідеологією централізації держави, що вплинуло на «Духовні правила» 1721 року, які підпорядковували Православну церкву Російському Синоду [38].

У праці «Екзегеза» (1635) С. Косів розміщує Київську митрополію в ширшому контексті європейської Реформації та Контрреформації, підкреслюючи історичну спадкоємність та апостольське походження, а також

захищаючи незалежність Української церкви під час політичних переговорів, зокрема Переяславської ради 1654 року. Роботи видатних істориків дають уявлення про інтелектуальні та теологічні основи церковного опору зовнішньому пануванню, а також про ширші ідеологічні течії, що впливали на церковну політику [56].

Поєднання літописів, архівних документів, церковної кореспонденції, богословських трактатів утворює джерельну базу, що характеризується глибиною, різноманітністю та надійністю. Структура дозволяє досліднику з високою точністю реконструювати історію Київської митрополії, простежуючи її розвиток від заснування церковної інституції в Київській Русі до її остаточного підпорядкування Московському патріархату, розміщуючи ці перетворення в ширшому політичному, культурному та конфесійному контексті.

Таким чином, джерельна база забезпечує емпіричну основу, необхідну для аналізу інституційних, соціальних та ідеологічних аспектів Київської митрополії, що дозволяє провести науково обґрунтоване та історично нюансоване дослідження її розвитку упродовж 1051-1686 рр.

Висновки до розділу 1

Аналіз, проведений у першому розділі, демонструє, що історіографія Київської митрополії розвивалася нерівномірно і в тісній залежності від політичного контексту, домінуючих наукових парадигм та доступності джерел на різних історичних етапах. Ранні оповідні хроніки та сповідні твори сформували початкову інтерпретаційну основу, представляючи митрополію насамперед як центральну духовну інституцію Русі та підкреслюючи її роль у християнізації та консолідації київської державності.

Дослідження показало, що в ранньомодерній та XIX ст. наука зазнала якісних змін у бік більш систематичних та критичних підходів. Історики та церковні інтелектуали цього періоду розширили аналітичний горизонт, включивши порівняльні перспективи, архівну документацію та новий

національний дискурс, що дозволило розглядати Київську митрополію не тільки як релігійну структуру, а й як культурну та політичну інституцію, вбудовану в ширші європейські процеси.

Дослідження, проведені в сучасному періоді, характеризувалися методологічними обмеженнями та ідеологічною вибірковістю, що обмежувало інтерпретацію релігійних та національних аспектів. Проте цей етап історіографії зробив важливий внесок у збір, класифікацію та публікацію архівних матеріалів, багато з яких залишаються незамінними для сучасного історичного аналізу.

Новітня історіографія, скориставшись відкриттям архівів та застосуванням міждисциплінарних методів, суттєво переглянула попередні інтерпретації. Сучасні дослідження все частіше концептуалізують Київську митрополію як автономну церковну одиницю та активного учасника політичних і конфесійних перетворень, зокрема у зв'язку з Берестейською унією та процесом підпорядкування Московському патріархату.

Аналіз джерельної бази підтверджує її широту, різноманітність та наукову надійність. Поєднання літописів, синодальних актів, адміністративних документів, листування та богословських праць, доповнених сучасними історіографічними дослідженнями, забезпечує міцну емпіричну основу для реконструкції історичного розвитку Київської митрополії.

Історіографічний огляд та аналіз джерел, проведений у цьому розділі, встановлює методологічну та емпіричну основу для наступних розділів дослідження. Вони демонструють як достатність наявних матеріалів, так і наявність невирішених питань інтерпретації, що виправдовує подальше дослідження інституційної, політичної та культурної еволюції Київської митрополії.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (УПРОДОВЖ 1051-1686 рр. XI-XV ст.)

2.1. Формування церковної ієрархії Київської митрополії

Поява незалежної церковної ієрархії в Києві в середині XI століття була результатом тривалого процесу, а не раптової інституційної реформи. До моменту приходу до влади Ярослава Мудрого християнство вже понад півстоліття було міцно закріплене як державна релігія, проте організаційна структура Церкви залишалася значною мірою залежною від Константинополя.

Залежність була типовою для новохристиянських територій: патріархат забезпечував освічене духовенство, регулював канонічний порядок і гарантував єдність віровчення. Однак у міру політичного та культурного дозрівання Київської Русі існуючий церковний устрій почав суперечити реаліям потужної і дедалі більш самодостатньої держави [2].

Хрещення Русі в 988 році започаткувало поступову інтеграцію східнослов'янського світу до візантійської церковної сфери. До Києва були направлені грецькі митрополити, церковне управління слідувало візантійським канонічним зразкам, а літургійна практика відображала константинопольські традиції. Водночас місцева еліта брала активну участь у будівництві церков, створенні єпархій та поширенні християнських норм серед населення [70].

На початку XI ст. християнство вже не сприймалося як зовнішній імпорт, а почало набувати місцевих рис, сформованих соціальним і політичним середовищем Русі.

За правління Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) Київська держава досягла рівня стабільності, який уможливив інституційну незалежність. Ярослав зміцнив династичні зв'язки з європейськими дворами, розширив міську інфраструктуру, підтримував грамотність і сприяла стандартизації законодавства. Як зазначають М. Котляр та С. Кульчицький, у рамках цієї широкої програми консолідації церква посідала центральне місце, слугуючи не тільки релігійною владою, а й інструментом управління та культурної

згуртованості. Митрополія, очолювана виключно іноземними ієрархами, більше не відповідала амбіціям правителя, який прагнув рівності з іншими християнськими монархами [29].

Ситуація досягла апогею в 1051 році, коли собор руських єпископів обрав Іларіона митрополитом Київським без офіційного схвалення патріарха Константинополя. Середньовічні джерела подають цю подію лаконічно, проте її наслідки були глибокими.

Вперше найвища церковна посада в Русі була довірена місцевому священнослужителю, що свідчило про те, що місцева церква мала достатні інтелектуальні ресурси та адміністративний досвід для самоврядування. Таке рішення стало можливим завдяки кільком обставинам:

- формуванню кваліфікованого місцевого духовенства, здатного взяти на себе єпископські обов'язки;
- зміцненню князівської влади, яка забезпечувала політичний захист церковних ініціатив;
- накопиченню релігійної інфраструктури, включаючи собори, монастирі та скрипторії [6].

Подія зафіксована в «Повісті минулих літ» і, як правило, вважається істориками першою задокументованою спробою Київської держави утвердити церковну автономію. Рішення було прийнято за правління Ярослава Мудрого (1019–1054).

На момент обрання Іларіона Київська митрополія існувала вже понад шістдесят років. Після хрещення Русі в 988 році за князя Володимира церковна структура підпорядковувалася Константинополю, який призначав грецьких митрополитів для нагляду за місіонерською діяльністю, організації єпархій та забезпечення дотримання православного вчення [22].

Серед найперших відомих митрополитів були Михайло (традиційно вважається першим ієрархом після християнізації), Леонтій, Феофілакт і Іоанн І. Їхнє перебування на посаді збіглося з етапом формування церковної

організації, коли поступово створювалися єпископства в таких великих міських центрах, як Новгород, Чернігів, Переяслав і Полоцьк [37].

О. Зайцев та А. Польова зазначають, що до середини XI ст. кілька факторів зробили залежність від іноземних ієрархів дедалі більш проблематичною. Київська Русь досягла значного військового та дипломатичного визнання, підтримуючи союзи з правлячими династіями Франції, Норвегії, Угорщини та самої Візантії. Почала поширюватися юридична кодифікація, відома як «Руська правда», розширювалося містобудування, а грамотність поширювалася як серед духовенства, так і серед князівської адміністрації. За таких умов призначення митрополита з-поза меж королівства вже не відповідало політичним амбіціям правлячої еліти [20].

Іларіон не був випадковим кандидатом. До того, як стати митрополитом, він служив пресвітером у князівській церкві в Берестовому, одній з резиденцій Ярослава поблизу Києва. Джерела підкреслюють його освіту та ораторські здібності, якості, що відображені в його богословському трактаті «Про закон і благодать», написаному приблизно в 1040-х рр. Текст порівнює закон Старого Завіту з одкровенням Нового Завіту і представляє хрещення Русі як частину універсальної християнської історії [35]. Особливо примітною є похвала Іларіона князю Володимирі, якого він зображує як рівного Костянтину Великому, тим самим розміщуючи навернення Русі в ширшому контексті імперської християнізації.

Сама процедура виборів свідчить про те, що до 1051 року Київська церква мала функціонуючу єпископську мережу, здатну до колективного прийняття рішень. Хоча точний склад собору залишається невідомим, Г. Демиденко припускає участь єпископів з головних єпархій Русі [14].

Відсутність дозволу Константинополя не призвела до негайного розриву відносин з Візантією, але продемонструвала, що Київ був готовий діяти незалежно в питаннях внутрішнього управління.

Більш широкий інституційний контекст допомагає пояснити, чому такий крок став можливим. До середини XI ст. Київ перетворився на одне з

найбільших міських центрів Європи, і його церковна інфраструктура відображала це зростання [47]. Розглянемо ключові передумови для створення місцевої ієрархії на рис. 1

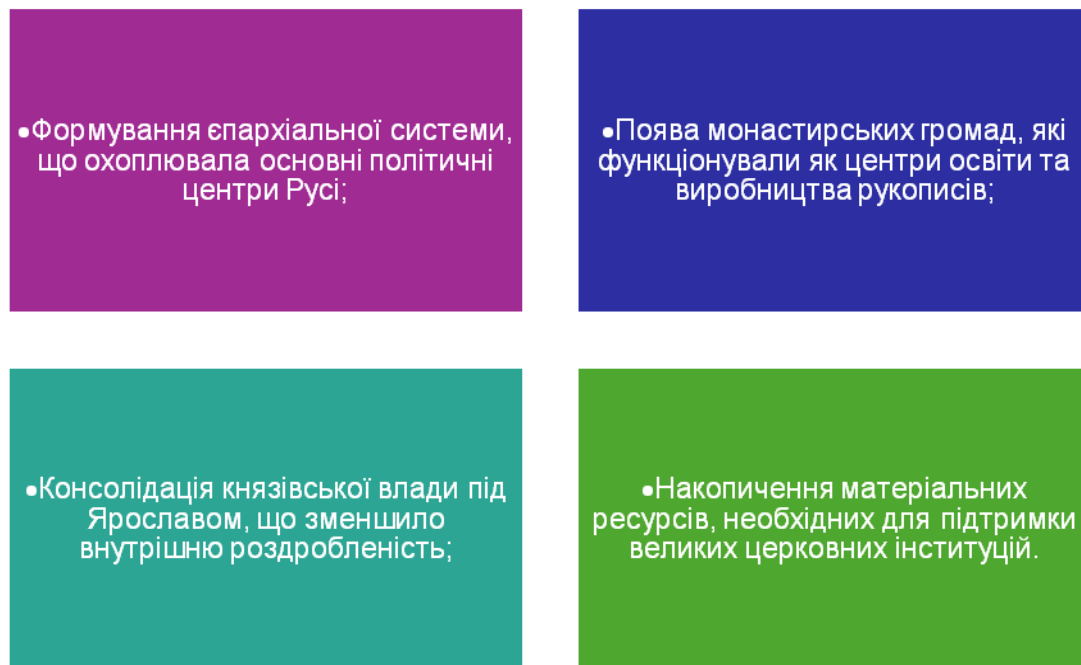

Рис 1. Передумови для створення місцевої ієрархії

Одним з найяскравіших проявів цих змін було будівництво Софійського собору в 1037 році. Собор, символічно збудований за зразком Софійського собору в Константинополі, служив не тільки митрополичою резиденцією, а й церемоніальним простором, де перетиналися політична і релігійна влада. Літописи пов'язують будівництво собору з перемогою Ярослава над печенігами в 1036 році, що свідчить про те, що монументальна архітектура використовувалася для вираження як божественної милості, так і династичної легітимності [73].

Близько 1051 року - традиційно того ж року, коли Іларіон був підвищений у сані - чернець Антоній оселився в печерах поблизу Києва, заклавши основи того, що згодом стало Києво-Печерським монастирем. За часів Феодосія (ігумена з 1062 року) монастир прийняв Студійське правило, запровадивши дисципліноване спільне життя за зразком візантійської практики. Монастир

швидко здобув авторитет як духовний центр, а згодом дав світові впливових літописців, серед яких був і Нестор [41].

Розглянемо події, що відбулися близько 1051 року у структурованому хронологічному контексті у таблиці 2.1. [17] (*див. Додаток А*) У таблиці підсумовано основні церковні та політичні події, що передували та супроводжували створення місцевої церковної ієрархії в Києві. Хронологія базується на даних середньовічних літописів, насамперед «Повісті минулих літ», а також на інтерпретаціях церковно-історичних досліджень, що реконструюють інституційне формування Київської митрополії, розширення єпархіальних структур та консолідацію християнської влади в Київській Русі наприкінці X — середині XI ст.

Незважаючи на свою символічну важливість, незалежність, досягнута в 1051 році, виявилася нестійкою. Після перебування Іларіона на посаді в Києві знову з'явилися грецькі митрополити, що свідчило про відновлення Константинополем своїх традиційних прерогатив.

Історики дискутують, чи було це наслідком політичного тиску, дипломатичного компромісу чи відсутності послідовної політики серед наступників Ярослава. Проте прецедент не можна було стерти: сам факт, що місцевий митрополит керував церквою, свідчив про адміністративні здібності київського духовенства.

Ярослав Мудрий підтримував будівництво церков, надавав землі монастирям і сприяла перекладу грецьких текстів на церковнослов'янську мову. Натомість церква легітимізувала князівську владу через літургію, вшанування пам'яті та поширення християнської моделі правління. Ця взаємна угода зміцнила соціальну згуртованість на різних територіях Русі [66].

Тому створення незалежної ієрархії слід трактувати не як ізольований політичний жест, а як результат структурних перетворень у київському суспільстві.

До середини XI ст. церква вийшла за межі місіонерської фази і стала стабільною інституцією, інтегрованою в управління, освіти та культурне

виробництво. Обрання Іларіона митрополитом Київським показало, що церковне керівництво може виникати зсередини місцевого середовища, а не бути імпортованим [53].

У довгостроковій перспективі події 1051 року встановили закономірність, яка повторювалася протягом усієї історії східних слов'ян: напруга між залежністю від старих патріархальних центрів і прагненням до адміністративного самоврядування. Хоча повної автокефалії не було досягнуто, київський прецедент вплинув на пізніші дебати про церковну юрисдикцію та легітимність.

2.2. Київська митрополія як релігійний і культурний центр Східної Європи

Після свого заснування в 1051 році Київська митрополія функціонувала як релігійний центр Київської Русі в рамках канонічної структури Вселенського патріархату Константинополя.

З кінця X ст. Київ був не просто політичною столицею — після християнізації Русі він став головним каналом, через який православне християнство поширювалося по всьому величезному східнослов'янському світу. Створення митрополії пов'язало князівства Русі в ширшу канонічну та культурну орбіту Вселенського патріархату Константинополя, зробивши Київ релігійним центром, вплив якого поширювався на територію сучасної України, Білорусі та частини Росії [23].

У середньовічний період ієрархічна влада, що виходила з Києва, сприяла стандартизації літургійних обрядів, доктринальних норм та церковної адміністрації у всіх єпархіях регіону. Завдяки створенню єпархіальних мереж, що сягали Переяслава, Чернігова, Новгороду та далі, Митрополія сприяла формуванню спільної релігійної ідентичності серед розрізнених князівств, допомагаючи об'єднати їх культурно навіть у умовах політичної роздробленості [43].

Консолідація церковної влади в Києві в середині XI ст. була позначена як інституційним встановленням митрополії, так і активною участю ключових церковних діячів. Після призначення Іларіона в 1051 році першим корінним митрополитом Києва, Церква прагнула поширити свій вплив на князівства Київської Русі шляхом створення єпархій та сприяння розвитку місцевих монастирських центрів [23].

Поряд з ієрархічним розширенням, чернецтво стало центральним вектором культурного та інтелектуального розвитку. Києво-Печерська лавра, заснована святим Антонієм у 1051 році та організована святим Феодосієм у 1060-х роках, стала центром виробництва рукописів, богословського навчання та збереження історичних хронік. Ченці Лаври часто брали на себе єпископські обов'язки, тим самим зміцнюючи адміністративний вплив митрополії та підтримуючи безперервність релігійної практики навіть у периферійних регіонах.

З середини XI ст. централізована церковна структура координувала релігійні обряди, доктринальну відповідність та церковне управління в різних князівствах Русі. Прямий митрополичий нагляд здійснювався над ключовими єпископськими кафедрами, що розширило формальний вплив митрополичої ієрархії на основні адміністративні та населені центри держави. Розглянемо їх детальніше на рис 2.

Рис 2. Єпархії Київської митрополії, засновані в XI столітті [31]

Об'єднання єпархій під керівництвом митрополита Київського дало змогу сформувати чітку церковну ієрархію, яка забезпечувала єдність богослужбової практики та адміністративну організацію на території Русі. У таблиці 2.2.1. [43] (див. Додаток Б) наведено перелік основних церковних діячів, єпархіальних єпископів та монастирських керівників, які приймали участь у розвитку Київської митрополії в XI–XII ст., з акцентом на їхньому внеску в релігійне, адміністративне та культурне життя [43].

Важливою інституційною віхою стало засідання єпископського собору у Вишгороді під головуванням князя Ізяслава Ярославича у 1072 році, на якому Борис і Гліб були офіційно канонізовані як перші мученики християнської Русі. Декрети собору формалізували процедури визнання святості та інтегрували вшанування місцевих святих у літургійний календар, тим самим нормалізувавши взаємодію церковного управління та князівської влади [66].

Канонізація Бориса і Глеба стала фундаментальним прецедентом для пізніших церковних соборів і сприяла формуванню чіткої православної ідентичності в політичних рамках Київської Русі.

На думку В. Євнуха, Є. Камінського, О. Ковальчука і В. Трощинського упродовж XI ст. і на початку XII ст. візантійський церковний вплив залишався

домінуючим в організації та доктринальній орієнтації митрополії. Митрополити, призначені з Константинополя, включаючи Ефрема в 1089 році, зміцнювали канонічні зв'язки з ширшим православним світом і сприяли гармонізації місцевих обрядів та адміністративних норм із встановленою візантійською практикою [18].

Нові церковні центри продовжували координуватися під юрисдикцією митрополита, а єпископи в Переяславі, Чернігові, Новгороді та, все частіше, північних і північно-східних князівствах виконували функції регіональних адміністраторів у справах релігії. Єпархії забезпечували проникнення православної еkleзіології та літургійних норм у периферійні райони, сприяючи консолідації митрополичої мережі.

Монастирські центри Києва - зокрема Київсько-Печерська Лавра та Софійський собор - стали важливими вузлами в регіональній мережі освіти, рукописної культури та богословської науки, створюючи тексти та виховуючи духовенство, яке несло візантійські релігійні традиції у віддалені куточки Східної Європи та допомагало підтримувати інтелектуальне життя в періоди політичних криз.

В Києво-Печерській лаврі, що стала одним із найавторитетніших монастирів Русі, розвивалася богословська освіта, створювалися та переписувалися рукописи, а також формувалися й поширювалися певні стандарти богослужбової практики.

Своєю чергою, монастир Святого Кирила був відомий як осередок книжної культури, де здійснювалося копіювання літописів і агіографічної літератури. Діяльність цих монастирських центрів сприяла поширенню християнської освіти, розвитку книжності та зміцненню духовної традиції Київської митрополії [39].

Визначна роль Києва у Східній Європі впливала з його геополітичної та економічної ролі під час розквіту Київської Русі. Як одне з найбільших міст Європи в XI–XII століттях, Київ мав церковні інституції, які були невід'ємно пов'язані з дипломатичними, торговельними та культурними обмінами з

Візантійською імперією та іншими європейськими державами, що робило митрополію не лише місцевим церковним центром, а й ланкою в ширших європейських християнських мережах. Його літургійні практики, художні традиції — особливо мозаїка та іконографія — та теологічні розробки знайшли відгук у сусідніх землях, сприяючи формуванню спільної православної християнської цивілізації в регіоні [18].

Початок XII ст. характеризувався посиленням політичної фрагментації в Київській Русі, оскільки князівська спадкоємність і внутрішня конкуренція призвели до поступового розпаду централізованої політичної влади. Ця децентралізація безпосередньо вплинула на церковні структури. У відповідь на появу нових політичних центрів і з метою збереження церковного впливу було засновано нові єпископські кафедри. У 1125 році було засновано єпархію в Суздалі, що розширило митрополичий нагляд на північно-східні князівства, а до 1136 року було засновано ще одну єпархію в Смоленську для обслуговування північно-західних територій. Створення цих єпархій відображало здатність Церкви адаптуватися до мінливих політичних реалій та демографічних змін у Русі [18].

Паралельно з розширенням єпархій, монастирські установи стали центральними для інтелектуального та духовного життя митрополії. Київсько-Печерська Лавра, заснована в середині XI ст., перетворилася на ключовий центр, де складалися богословські тексти, копіювалися літургійні рукописи та зберігалися історичні хроніки.

Як зазначає Н. Діанова, монастирська спільнота Лаври сприяла створенню агіографічної літератури та канонічних збірок, які поширювалися по всій церковній провінції, зберігаючи доктринальну спадкоємність в умовах політичної нестабільності. До другої чверті XII ст. Лавра функціонувала як сховище писемної культури, яке формувало подальшу історичну пам'ять та церковне самоусвідомлення [15].

Розграбування Києва в 1169 році князем Андрієм Боголюбським з Володимирсько-Суздальського князівства стало поворотним моментом в

історії мегаполісу. Захоплення і розграбування міста супроводжувалося руйнуванням і пограбуванням головних церков і монастирських комплексів, що істотно послабило статус Києва як політичного і релігійного центру Русі [59]. Після цього митрополичий інститут все більше покладався на регіональні церковні центри і монастирські установи для забезпечення адміністративної безперервності і духовного лідерства, оскільки здатність Києва виступати як головний центр церковної влади була значно ослаблена.

Монгольський напад на Рязань у 1237 році та подальша облога і захоплення Києва у 1240 році призвели до широкомасштабного руйнування церковної інфраструктури та втрати духовенства. У цих змінених політичних умовах митрополит Кирило II, призначений у 1246 році, вів переговори з монгольською владою, щоб забезпечити обмежену автономію Церкви під новим пануванням [40]. Хоча ці переговори дозволили продовжити релігійне життя під монгольським правлінням, ефективне управління Церквою поступово перейшло до північно-східних князівств Русі, які були менш безпосередньо уражені вторгненням і депопуляцією.

Структурні зміни досягли свого апогею в 1299 році, коли митрополит Максим переніс митрополичу кафедру з Києва до Володимира-на-Клязмі. Перенесення відображало подальше зниження центральної ролі Києва в церковній ієрархії та визнавало геополітичні та демографічні зміни, які підвищили значення північно-східних міст Русі як у світському, так і в релігійному плані [60]. Хоча титул «митрополит Київський і всієї Русі» був збережений, фактичний центр церковного управління фактично перемістився, що свідчило про переорієнтацію інституційного життя православної церкви.

Навіть після розпаду політичної єдності на Русі та руйнування Києва зовнішніми силами, такими як Монгольська імперія у XIII столітті, спадщина Митрополії збереглася у церковних структурах північно-східних князівств, а згодом — у православних інституціях Великого князівства Литовського, де титул *Митрополита Київського та всієї Русі* продовжував мати культурний та канонічний престиж .

Тривала спадщина пояснює, чому через століття суперечки щодо юрисдикції — чи залишився Київ духовно пов'язаним із Константинополем, чи був поглинений Московською патріархією — були не лише адміністративними, а й пов'язаними з питаннями культурної спадщини та регіональної ідентичності.

Підсумовуючи, Київська митрополія була важливою для Східної Європи, оскільки вона слугувала релігійним центром, що пов'язував східнослов'янські землі з візантійським духовним життям, культурним каталізатором грамотності, богословського навчання та культури рукописів, а також символічним якорем православної християнської цивілізації, що формувала духовні контури Східної Європи, починаючи з середньовіччя. Її вплив зберігався попри мінливі політичні ландшафти та демографічні зміни, закріпивши її місце в релігійній та культурній історії регіону.

2.3. Розвиток Київської митрополії в умовах політичної роздробленості Русі (XIII-XV ст.)

Захоплення Києва армією хана Бату 6 грудня 1240 року стало фундаментальним поворотом в історії Київської митрополії. До монгольського вторгнення Київ залишався одним з найбільших міських і церковних центрів Східної Європи, зберігаючи свій символічний статус колиски християнства на Русі. Руйнування міста не тільки підірвало його економічні та демографічні основи, але й радикально змінило географію церковного управління [72].

З середини XIII ст. митрополія функціонувала в рамках політичної системи, де домінувала Золота Орда, що змушувало церковну ієрархію пристосовуватися до нових механізмів влади. Безпосередні наслідки монгольського завоювання змінили інституційну структуру Церкви. Розглянемо детальніше на рис 3. (*див. Додаток В*)

Простягаючись від степів сучасної Росії та України до Каспійського моря, Золота Орда здійснювала військовий, політичний та фінансовий контроль над руськими князівствами. Хоча Орда не нав'язувала релігійної ортодоксії, її влада

впливала на церковне управління: призначення митрополитів, збір данини та діяльність монастирів і єпархій вимагали переговорів із монгольськими володарями. Домінування Орди змінило торговельні мережі, міські центри та розподіл населення, змусивши Церкву адаптуватися в адміністративному та духовному плані. Для Київської митрополії це означало все більшу залежність від периферійних центрів у північно-східних князівствах для забезпечення безперервності управління, збереження літургійної практики та захисту церковної власності, тоді як сам Київ зазнав фізичного руйнування та знелюднення після облоги 1240 року [7].

Митрополит Йосип, який перебував у Києві під час облоги, або загинув, або переїхав до Нікейської імперії. Відразу після цього князь Данило Романович Галицький і Волинський разом з князем Михайлом Всеволодовичем Чернігівським, незважаючи на попередні ворожнечі, утворили тимчасовий антимонгольський союз [49].

Князь Михайло взяв під свій контроль Київ, а Петром Акеровичем було обрано митрополитом. У 1245 році Михайло відправив Акеровича на Перший Ліонський собор, щоб отримати допомогу від папи Інокентія IV, але вирішальної підтримки надано не було. У 1246 році, відмовившись виконувати монгольський язичницький ритуал, князь Михайло був страчений, а Петро Акерович так і не отримав офіційного патріаршого рукопокладення.

Після цього періоду митрополит Кирило II (1243–1281), тісно пов'язаний з князем Данилом Романовичем, став центральною церковною фігурою. Хоча офіційне висвячення Кирила відбулося пізніше, хроніки 1243 року вже називають його митрополитом. Перекривання служб Петра Акеровича і Кирила II свідчить про те, що суперники-князі намагалися самостійно призначати своїх церковних лідерів, що відображало роздробленість політичної влади [35].

У цей час Константинополь залишався під контролем латинян, а Нікейська імперія, яка зберігала православну спадкоємність, зазнавала тиску як з боку Монгольської імперії, так і західних держав. У 1247 році Кирило відправився до Нікеї і отримав висвячення від вигнаного патріарха Мануїла II.

Згодом він координував свої дії з Олександром Невським, якого монголи призначили великим князем Київським. Кирило проживав то у Володимирі-на-Клязьмі, то в Києві, що відображало зміну центрів церковної влади [29].

Візантія, роздроблена після 1204 року, прагнула зберегти церковний вплив над Руссю, уникаючи при цьому прямої конфронтації з монголами. Дипломатичні контакти між імперією та Ордою, включаючи династичні шлюби, свідчать про те, що церковна політика все більше перетиналася з імперською стратегією [46].

Передусім значний вплив мала Золота Орда, під владою якої перебувала значна частина колишніх територій Київської Русі. Ординська влада, як правило, не втручалася безпосередньо у внутрішні церковні справи, надаючи православній церкві певну автономію. Така політика дозволяла духовенству зберігати стабільність церковної структури, а також підтримувати духовне життя населення в умовах політичної залежності від Орди.

Важливим чинником залишався і Константинопольський патріархат, якому формально підпорядковувалася Київська митрополія. Однак у цей період вплив Константинополя поступово зменшувався через значну географічну віддаленість та складну політичну ситуацію на руських землях. Це призводило до ослаблення прямого контролю з боку патріархату і сприяло більшій самостійності місцевої церковної адміністрації.

Суттєву роль у церковних процесах відігравало також Галицько-Волинське князівство, яке прагнуло зміцнити власну політичну незалежність і водночас посилити свій вплив у церковній сфері. Правителі цього князівства були зацікавлені у створенні або підтримці окремих церковних структур, що могли б сприяти консолідації влади та піднесенню авторитету держави.

Водночас на історичній арені зростала роль Великого князівства Литовського, до складу якого поступово входили значні території руських земель із переважно православним населенням. Литовські правителі, прагнучи стабілізувати ситуацію в цих регіонах, підтримували православну церкву і сприяли її діяльності, що також впливало на організацію церковного життя.

Окремим політичним центром поступово ставали північно-східні руські князівства, зокрема Москва, які з часом почали активно використовувати церковні інституції для зміцнення власного політичного авторитету. У майбутньому саме цей регіон перетворився на один із ключових осередків церковного впливу на східнослов'янських землях.

Таким чином, церковна політика наприкінці XIII — на початку XIV ст. формувалася під впливом кількох політичних центрів, інтереси яких перепліталися. Це створювало складну систему взаємодії між світською владою та церковними інституціями і значною мірою визначало подальшу трансформацію Київської митрополії.

Відновлення Константинополя під імператором Михайлом VIII Палеологом у 1261 році відновило патріархат, проте північні митрополії Русі залишалися в основному автономними. Союз Константинополя з Римом, проголошений на Другому Ліонському соборі в 1274 році, був широко відкинутий в Русі, в тому числі митрополитом Кирилом II, який суворо дотримувався православної традиції. Дипломатичні та церковні зв'язки між Візантією та Золотою Ордою, прикладом яких є шлюб хана Ногая та Євфросинії, падчерки Михайла VIII, ще більше вплинули на позиціонування Київської митрополії в ширшому геополітичному контексті [44].

У 1283 році до Києва прибув митрополит Максим, грек, призначений Константинополем, що ознаменувало відновлення зв'язків з Патріархатом після того, як Андронік II Палеолог засудив союз з Римом у 1281 році. До 1299 року Максим переніс митрополичу резиденцію до Володимира-на-Клязмі, реагуючи як на спустошення Києва після монгольських навал, так і на стратегічне вирівнювання церковної влади з північно-східними князівствами Русі.

На Галицько-Волинських землях близько 1302 року було створено окрему Галицьку митрополію, санкціоновану патріархом Афанасієм I та імператором Андроніком II Палеологом. Її першим митрополитом був Нивонт, який очолював єпархії, включаючи Галич, Володимир, Перемишль, Луцьк, Турів і Холм. Суперечки щодо спадкоємства призвели до тимчасового об'єднання

Галицької та Київської митрополій під керівництвом митрополита Петра, який став митрополитом Київським і всієї Русі [64].

На початку XIV ст. Москва стала політичним і церковним центром. Митрополит Петро, який спочатку проживав у Володимирі-на-Клязмі, налагодив міцні зв'язки з московськими князями, зокрема з Іваном Калитою. Близько 1325 року митрополичий престол був офіційно перенесений до Москви, що ознаменувало початок її панування в північно-східній Русі.

Паралельні процеси розгорталися у Великому князівстві Литовському, де швидке приєднання православних територій вимагало створення власних церковних структур. Створення литовської митрополії в середині XIV ст. відображало як демографічні реалії, так і прагнення литовських правителів зменшити залежність від ієрархії, пов'язаної з Москвою [27].

Співіснування декількох митрополичих юрисдикцій ілюструє фрагментацію колишнього київського церковного простору. Фрагментація була зумовлена кількома структурними тенденціями:

- узгодження церковних кордонів із новими політичними кордонами;
- зростання участі світських правителів у призначенні єпископів;
- використання церковної автономії як інструменту легітимності держави;
- зниження здатності Константинополя забезпечувати адміністративну згуртованість;
- перетворення митрополичого титулу на спірний символ регіональної верховенства [12].

У середині XIV ст. тривала фрагментація церковної влади. Галицька митрополія була ненадовго відновлена (1337–1347) під керівництвом митрополита Феодора, але суперечки з московським митрополитом Феогностом завадили її стабільному функціонуванню. До 1347 року Константинопольський патріарх визнав Феогноста митрополитом всієї Русі, офіційно скасувавши Галицьку митрополію, хоча напруженість між Москвою і західною Руссю зберігалася.

Після смерті Феогноста в 1353 році патріархат зазнав прямого тиску з боку конкуруючих політичних центрів, які прагнули легітимізувати свою владу через церковне керівництво. Москва просуvala архімандрита Олексія, близького соратника попереднього митрополита, тоді як литовський правитель Альгірдас підтримував кандидатуру Романа на посаду глави альтернативної митрополійної структури, орієнтованої на західні землі. Водночас частина київського духовенства висунула Теодорета, чиє висвячення болгарським патріархом відбулося поза канонічними рамками Константинополя, але відображало спробу відновити регіональну ініціативу [52].

Одночасна діяльність цих ієрархів свідчить про те, що митрополича влада стала невіддільною від династичної стратегії, а церковна вірність дедалі більше слідувала політичним кордонам. (Табл. 2.3.) (*див. Додаток Г*)

У середині XIV ст. церковна організація на руських землях опинилася в умовах гострої конкуренції між кількома митрополичими юрисдикціями. Це було пов'язано насамперед із політичною фрагментацією Русі та посиленням нових державних центрів, які прагнули підпорядкувати церковні структури власним інтересам. У 1350–1360-х рр. сформувалася ситуація, коли одночасно діяли кілька митрополитів, кожен із яких спирався на підтримку різних політичних сил і мав власну територію впливу.

Однією з найвпливовіших постатей цього періоду був митрополит Олексій, який носив титул митрополита Київського і всієї Русі. Його діяльність була тісно пов'язана з московськими князями, які активно підтримували зміцнення церковного центру в Москві. Резиденція митрополита фактично перебувала в Москві, а його влада поширювалася передусім на північно-східні руські землі, зокрема на Володимиро-Суздальську територію. Завдяки цьому Москва поступово утверджувалася як провідний церковний центр, що зміцнювало і політичні позиції московських князів.

Водночас у західних руських землях сформувалася окрема церковна структура, очолювана митрополитом Романом, якого підтримував великий князь литовський Альгірдас. Його резиденція знаходилася в Новогрудку, а

юрисдикція поширювалася на території Великого князівства Литовського та білоруські землі. Діяльність Романа фактично закріпила адміністративне розмежування західних єпархій, що відображало прагнення литовських правителів мати власний церковний центр, незалежний від Москви.

Окрім цього, у Києві виникла ще одна церковна ініціатива, пов'язана з діяльністю Теодорета, якого підтримували частина київського духовенства та представники литовської еліти. Хоча він не був офіційно визнаний Константинопольським патріархатом, його поява відображала прагнення місцевих церковних і політичних сил зберегти роль Києва як традиційного духовного центру. Вплив Теодорета поширювався переважно на частину Середньодніпровського регіону та демонстрував регіональний опір концентрації церковного управління в Москві.

Відтак конфігурація церковних юрисдикцій свідчить, що до середини XIV ст. ідея єдиної митрополії, яка б керувала всією Руссю, фактично втратила реальний зміст і зберігалася переважно формально. Константинопольський патріархат намагався підтримувати зовнішню єдність церковної структури, однак у практичному вимірі змушений був миритися з існуванням кількох паралельних ієрархій. У результаті церковна адміністрація поступово еволюціонувала у напрямі територіальної диференціації, що відображало ширші процеси політичної перебудови Східної Європи.

Спроби відновити митрополію в Києві в 1350-х роках призвели до призначення Феодорета, який був висвячений болгарським патріархом і здійснював владу в деяких частинах Великого князівства Литовського. Одночасно Друга Литовсько-Руська митрополія (1354–1362) під керівництвом митрополита Романа управляла Новогрудком, Полоцьком і Турівом.

Після смерті Романа в 1362 році за ініціативою Польщі була створена Третя Галицька митрополія (1362–1371) під керівництвом митрополита Антонія, до якої входили єпархії в Перемишлі, Хелмі, Турові та Володимирі, щоб посилити польський вплив у Галичині [5].

Висвячення митрополита Кипріяна в 1378 році, підтверджене Константинополем, стало спробою об'єднати православні землі Литви та Московії під єдиною церковною структурою. Незважаючи на офіційне визнання, Кипріан зіткнувся з постійною опозицією з боку Москви, де просувалися місцеві кандидати, що призвело до тривалого періоду номінальної церковної єдності. Кипріан правив до 1406 року, залишивши Київську митрополію структурно підпорядкованою Москві та під сильним впливом політичної фрагментації та іноземного панування.

Підсумовуючи, період від монгольського вторгнення до початку XV ст. кардинально змінив Київську митрополію, перетворивши її з єдиного центру східного православ'я на роздроблену і політично оспорювану інституцію. Завоювання Києва, перенесення митрополій до Володимира, а згодом до Москви, та створення паралельних митрополій у Галичині та Литві відображали як руйнування традиційних центрів, так і піднесення нових політичних сил [58].

Церковна влада стала тісно пов'язана зі світськими амбіціями, оскільки Москва, Литва та Польща прагнули утвердити свій вплив над православним населенням. Незважаючи на офіційні спроби Константинополя зберегти канонічну єдність, Київська митрополія все більше функціонувала в рамках децентралізованої та регіонально розділеної системи, що ілюструє, як зовнішні завоювання та внутрішня політична фрагментація змінили релігійний та культурний ландшафт Східної Європи.

Висновки до розділу 2

Формування та розвиток Київської митрополії з XI до XV ст. були результатом складної взаємодії між місцевою ініціативою, політичною консолідацією та зовнішнім впливом. Початкове створення незалежної церковної ієрархії в Києві, ознаменоване обранням Іларіона першим місцевим митрополитом у 1051 році, відображало як інтелектуальні та адміністративні здібності місцевого духовенства, так і амбіції князівської влади щодо

утвердження культурної та політичної автономії. Цей період встановив модель балансу між залежністю від Константинополя та внутрішнім управлінням, заклавши основи для формування окремої православної ідентичності та структурованої церковної мережі в князівствах Русі.

Дослідження показало, що монгольське вторгнення 1240 року та подальша політична фрагментація глибоко трансформували митрополичу структуру. Руйнування Києва, перенесення митрополичого авторитету до Володимира-на-Клязмі, а згодом до Москви, та створення паралельних митрополій у Галичині та Литві відображали як занепад традиційних центрів, так і піднесення нових регіональних сил. Москва, Литва та Польща прагнули впливати на церковні призначення та встановити контроль над православним населенням. Незважаючи на ці потрясіння, спроби Константинополя зберегти канонічну єдність та продовження діяльності монастирів і єпархій забезпечили інституційну спадкоємність Православної Церкви.

Зрештою, еволюція Київської митрополії ілюструє, як церковні структури адаптувалися до мінливих політичних і соціальних умов, зберігаючи при цьому своє культурне і релігійне значення. З єдиного центру східного православ'я митрополія перетворилася на фрагментовану, але стійку інституцію, яка домоглася автономії, регіональної влади та протистояла зовнішньому тиску.

РОЗДІЛ 3. КОНФЕСІЙНА КОНФРОНТАЦІЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (XVI–XVII ст.)

3.1. Криза православ'я під владою Речі Посполитої

У політичних умовах Речі Посполитої Православна церква, зокрема Київська митрополія, опинилася в одному з найскладніших періодів своєї історії. Починаючи з середини XVI ст. державна влада дедалі більше підтримувала Римо-католицьку церкву, яка фактично отримувала статус привілейованої конфесії. Католицизм користувався значними державними привілеями, юридичними перевагами та політичною підтримкою з боку королівської влади і частини шляхти.

Водночас православ'я, хоча формально залишалося дозволеною релігією, поступово втрачало свої позиції в суспільному та політичному житті. Православна церква не мала рівних прав із католицькою, її інституції зазнавали обмежень, а православне духовенство часто опинялося в менш сприятливих умовах. Унаслідок цього православні громади та церковна ієрархія були змушені діяти в ситуації постійного тиску, що призводило до поступової маргіналізації православ'я в державній системі Речі Посполитої.

Традиційна процедура - місцеві вибори митрополита з подальшим затвердженням Константинопольським патріархом - залишалася в силі протягом кінця XV ст., практична автономія Церкви постійно обмежувалася реаліями конфесійної конкуренції та державної політики. Мученицька смерть митрополита Макарія Київського в 1497 році, вбитого під час татарського набігу під час пастирської подорожі, символізувала як вразливість церковної ієрархії, так і нестабільне геополітичне середовище, в якому функціонувала митрополія [65].

На початку XVI ст. структурні напруження всередині Церкви стали більш помітними. На призначення єпископів все більший вплив мали світські покровителі, а суперечки щодо юрисдикції та доктрини вимагали все частішого втручання собору. Віленський собор 1509 року намагався врегулювати

дисципліну духовенства та підтвердити канонічні норми, проте він продемонстрував зростаючу потребу в інституційній консолідації в час, коли православне населення не мало еквівалентного політичного представництва в Речі Посполитій [53]

Розглянемо основні фактори, які сприяли поглибленню внутрішньої кризи Київської митрополії в умовах політичних і релігійних змін XVI ст. (рис. 5). (див. Додаток Г).

Одним із важливих чинників стало послаблення зв'язків із Константинопольським патріархатом. Через значну географічну відстань, а також зміну політичних і дипломатичних пріоритетів у регіоні контакти між Київською митрополією та Константинополем поступово ускладнювалися. Це зменшувало можливості ефективного контролю та підтримки з боку патріархату, що негативно впливало на організаційну стабільність православної церкви на руських землях.

Важливу роль відігравало і поступове включення православної шляхти до політичної культури Речі Посполитої. Багато представників руської знаті, інтегруючись у державні структури та прагнучи зберегти свій соціальний статус, переходили до католицизму або підтримували латинську церковну традицію. Це послаблювало соціальну підтримку православної церкви та зменшувало її вплив у суспільстві.

Ще одним чинником стала боротьба за церковне майно та юридичні привілеї. У складних політичних умовах православні інституції часто втрачали свої права на храми, монастирі та інші церковні володіння, що спричиняло конфлікти між різними конфесійними спільнотами та посилювало внутрішню нестабільність у церковному середовищі.

Крім того, значний вплив мало розширення католицьких інституційних мереж, зокрема завдяки активній діяльності ордену єзуїтів. Єзуїтські школи, колегіуми та місіонерська діяльність сприяли поширенню католицької освіти й культури, що створювало додаткову конкуренцію для православної церкви та змінювало релігійний баланс у регіоні.

Таким чином, сукупність цих факторів – ослаблення зв'язків із Константинополем, зміна конфесійної орієнтації частини еліти, боротьба за церковні ресурси та активна діяльність католицьких інституцій – сприяла поглибленню внутрішньої кризи Київської митрополії у XVI ст.

Контрреформація, підтримана орденом єзуїтів, посилила вплив римо-католицизму на русинські землі, інтегровані до Речі Посполитої, і сприяла створенню середовища, в якому православні інституції були позбавлені ефективної підтримки з боку держави. Наслідком цього стало не тільки конкурентне нерівність православ'я, але й ерозія його традиційних структур освіти та керівництва, які намагалися протидіяти католицькій полеміці та культурному впливу, особливо серед знаті та міської еліти.

Зростаючий дисбаланс посилювався відсутністю надійних механізмів у самій православній церкві для протистояння асиміляції та збереження доктринальної єдності, що посилювало конфесійний тиск, якому піддавалися православні громади по всій Речі Посполитій.

Люблінська унія 1569 року ознаменувала різкий політичний поворот, передавши більшість українських земель під владу польської корони і поставивши православні єпархії під більш безпосередній адміністративний вплив католиків [6].

Королівський патронат схилявся на користь латинських структур, і православні ієрархи були змушені захищати свій правовий статус у системі, яка не ставилася до конфесій однаково. У відповідь на це частина руської аристократії та духовенства почала розглядати зближення з Римом як стратегію збереження соціального статусу.

Попри ці тиски, православне інтелектуальне життя не занепало, а навпаки, увійшло у фазу активного самовизначення. Князь Василь-Костянтин Острозький став головним покровителем релігійної культури. Заснування Острозької академії в 1576 році створило один із перших вищих навчальних закладів у Східній Європі для православних студентів, а видання Острозької

Біблії в 1581 році забезпечило стандартизований церковнослов'янський текст, що зміцнило літургійну єдність [60].

Полемічні автори, серед яких Григорій Смотрицький, безпосередньо займалися католицькими теологічними аргументами, демонструючи, що конфесійний конфлікт був настільки ж інтелектуальним, як і політичним [75].

Криза досягла свого апогею наприкінці 1590-х років із скликанням Брестського собору та проголошенням Берестейської унії в 1596 році. На цьому соборі значна частина ієрархії Київської митрополії офіційно прийняла союз з Римським престолом, створивши тим самим нову церковну організацію (пізніше відому як уніатська або греко-католицька церква), яка визнавала верховенство папи, зберігаючи при цьому візантійський літургійний обряд і певні аспекти православної традиції. Розглянемо наслідки Берестейської унії:

- офіційне визнання папської влади частиною православного єпископату;
- збереження візантійського обряду в новоствореній греко-католицькій церкві;
- фрагментація церковних структур, оскільки паралельні православні та уніатські ієрархії почали діяти одночасно;
- інтенсифікація юридичних суперечок щодо церков, монастирів та приналежності парафій [61].

Союз був ініційований частиною ієрархії і підтриманий владою Речі Посполитої як засіб забезпечення більших юридичних прав і політичного статусу для християн східного обряду; однак він не забезпечив повної рівності з Римо-католицькою церквою, а навпаки, розколов церковний ландшафт. Акт союзу підпорядкував адміністративні структури митрополії римському понтифіку і поставив новостворену греко-католицьку ієрархію в стан амбівалентного статусу, не повністю інтегрованого в католицьку еліту і не загальноприйнятого православними віруючими.

Для багатьох православних віруючих, священнослужителів, братств і монастирських спільнот Берестейська унія сприймалася як порушення канонічного порядку і духовної ідентичності, що викликало стійкий опір на

русинських землях. Після унії православні громади часто позбавлялися своїх церков, монастирів і інституційної інфраструктури, які передавалися під контроль уніатів державним декретом або примусом, а православне духовенство часто стикалося з юридичною і соціальною дискримінацією.

У багатьох регіонах православне богослужіння продовжувалося лише в підпільному або периферійному контексті, в умовах надзвичайного тиску. Події тривали до 1620 року, коли патріарх Єрусалимський Феофан III за підтримки гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та міських братств таємно відновив православну ієрархію для Київської митрополії, висвятивши митрополита та єпископів всупереч політиці Речі Посполитої [29]. У таблиці 3.1.1. представлені головні діючі особи, які сформуvalи цю трансформацію. [30]

Таблиця 3.1.1.

Постаті релігійної трансформації Київської митрополії (XVI–XVII ст.)

Роль фігури	Статус	Історична роль та вплив
Василь-Костянтин Острозький (1527–1608)	Князь, політичний магнат, меценат	Захищав православ'я в Речі Посполитій, фінансував школи та друкарні, підтримував інтелектуальну інфраструктуру, що давала змогу чинити теологічний опір католицькій експансії.
Іван Вишенський (1550–1620)	Чернець і полеміст	Автор впливових антикатолицьких трактатів, в яких критикував Берестейську унію і пропагував аскетичні православні ідеали.
Йов Борецький (1560–1631)	Митрополит Київський (з 1620 р.)	Очолював відновлену православну ієрархію та прагнув канонічної легітимності після десятиліть інституційної маргіналізації.
Петро Могила (1596–1647)	Митрополит Київський	Провів освітні реформи, стандартизував літургійну практику та посилив церковну дисципліну, сприяючи стабілізації православ'я.
Григорій Смотрицький (1530–1594)	Вчений і церковний діяч	Зробив внесок у православну літературну культуру та брав участь у полемічних захистах традиції.
Петро Конашевич-Сагайдачний (1570–1622)	Козацький гетьман	Підтримував православну ієрархію політично та військово; сприяв співпраці між козаками та церковним керівництвом.

Митрополія Петра Могили була свідомою спробою подолати десятиліття роздробленості. Після вступу на посаду в 1632 році Могила розпочав реформи, спрямовані на зміцнення богословської освіти та професіоналізму духовенства.

Київсько-Могилянська колегія стала інтелектуальним центром, навчальна програма якого включала елементи західної схоластики, залишаючись при цьому заснованою на східно-християнській доктрині.

За С. Головащенко, митрополію П. Могили слід розглядати в ширшому контексті конфесійної нестабільності, яка була характерною для Київської митрополії з часів Берестейської унії [9]. На момент, коли Могила зайняв митрополичий престол у 1632 році, православ'я в Речі Посполитій залишалося юридично вразливим, незважаючи на часткове відновлення ієрархії в 1620 році.

Церковне майно часто оскаржувалося уніатськими структурами, єпископська влада була нерівномірною, а духовна освіта відставала від стандартів, вже інституціоналізованих у єзуїтських коледжах. Програма Могили представляла не лише адміністративну реформу, а стратегічну реорганізацію православного життя, спрямовану на відновлення інституційної надійності та інтелектуальної конкурентоспроможності.

З огляду на масштаб його реформ, О. Фаст розглядає П. Могила не тільки як церковного адміністратора, а й як історичний тип — постать, яка втілювала перехід від середньовічних церковних структур до ранньомодерної моделі конфесійної організації [67]. Представлення його портрета дозволяє визначити особисту роль у інституційній трансформації та зрозуміти, чому стабілізація Київської митрополії в 1630-х і 1640-х роках не може бути пояснена виключно зовнішніми політичними факторами. (таб. 3.1.2.) *(див. Додаток Д)*

Без реформ Петра Могили православна церква в регіоні могла б і далі втрачати свої позиції на користь уніатських і католицьких структур. Натомість до середини XVII ст. Київ знову став визнаним центром богословської науки.

Повстання Хмельницького 1648 року кардинально змінило політичний баланс у Східній Європі. Для багатьох православних громад повстання було не лише соціальним або військовим явищем, а й боротьбою за релігійну безпеку. Наступна Переяславська угода 1654 року поставила козацьке гетьманство під

захист московського царя, тим самим запровадивши нову вісь церковної залежності [70].

Переяславська угода 1654 року посилила ці перетворення, приєднавши Козацьку Гетьманщину до Московської держави. Для Київської митрополії ця угода означала як захист, так і залежність. Москва позиціонувала себе як захисниця православ'я, але її зростаюча участь поступово обмежувала автономію, яку Могिला прагнув зміцнити.

У другій половині XVII ст. митрополія існувала в умовах звуження простору для маневру. Польська влада слабшала, але альтернативою незалежності було приєднання до іншої імперської структури. Передача юрисдикції 1686 року, яка надала Московському патріарху право висвячувати Київського митрополита, закріпила довгострокову геополітичну зміну. Символічно Київ залишався колыскою східнослов'янського християнства, але влада прийняття рішень перейшла на північ [69].

З історіографічної точки зору, кризи православ'я слід розглядати як кумулятивну, а не епізодичну. Реформи П. Могили демонструють, що інституційне оновлення було можливим навіть за несприятливих умов, але вони також виявляють обмеження церковної влади в епоху, коли домінували держави, що розширювалися. До кінця XVII ст. Київська митрополія зберегла свій культурний престиж і вплив у сфері освіти, але її юрисдикційна незалежність здебільшого зникла, що ознаменувало перехід до нової фази, в якій українське церковне життя все більше інтегрувалося в структури російського православного світу.

3.2. Берестейська унія 1596 р. та конфесійний поділ українського християнства

Берестейська унія 1596 року ознаменувала різку зміну в інституційній історії Київської митрополії, започаткувавши тривалий період конфесійного розколу. Зібраний 6 (16) жовтня 1596 року в Брест-Литовську церковний собор

проголосив союз Київської, Галицької та всієї Руської митрополії з Римським Апостольським Престолом.

У Галичині, регіоні, що характеризувався постійними польсько-українськими напруженнями, союз з Римом отримав визнання серед православної ієрархії та мирян значно пізніше, ніж в інших частинах Речі Посполитої [45].

Пшемиська єпархія увійшла до союзу лише в 1691 році, а Львівська єпархія - в 1700 році, що свідчить про поступове і часто неохоче зміцнення уніатської влади. Синод у Замості в 1720 році остаточно закріпив цю трансформацію, визнавши Уніатську Церкву єдиною юридично визнаною інституцією східного обряду в Речі Посполитій. (рис 6.) (*див. Додаток Е*)

Київська унійна митрополія прийняла папську юрисдикцію, зберігши візантійський літургійний обряд, юліанський календар та встановлені дисциплінарні норми, включаючи одружене парафіяльне духовенство. Така домовленість мала на меті інтегрувати руську церковну структуру в ширший католицький світ, не руйнуючи її ритуальної самобутності. Рішення було підтверджене папою Климентом VIII і підтримане політичними властями Речі Посполитої, для яких конфесійна консолідація була тісно пов'язана зі стабільністю держави.

Створення Київської союзної митрополії фактично заборонило православну ієрархію в межах Речі Посполитої. Основними мотивами, що спонукали частину православної ієрархії прийняти союз, були:

- очікування рівного правового статусу з латинським духовенством у Речі Посполитій;
- захист прав власності та привілеїв єпископів;
- доступ до політичного патронату польської корони;
- бажання зупинити поширення протестантизму шляхом приєднання до Риму;
- спроби модернізувати церковне управління без відмови від східних обрядів.

Однак Союзній церкві не вдалося забезпечити загальну покiрнiсть у всiй епархiальнiй мережi. Опiр виник з боку монастирських центрiв, мiських братств, частини парафiяльного духовенства та частини руської знатi, якi вважали союз розривом з канонiчною владою Константинополя [76].

Нестабiльна рiвновага зберiгалася до 1620 року, коли патрiарх Єрусалимський Феофан III, за пiдтримки козакiв, таємно висвятив нову православну iєрархiю в Києві. Її легiтимнiсть була офiцiйно визнана лише в 1632 році королем Владиславом IV, що легалiзувало паралельне iснування двох митрополiй - православної та унiатської - обидвi з яких претендували на спадщину Києва.

Поява цiєї подвiйної системи була не просто теологiчною суперечкою, а конфронтацiєю мiж численними силами, що прагнули контролю над духовною владою. Позицiї єпископiв, свiтських властей, свiтських органiзацiй та вiйськових угруповань свiдчать про те, що Союз керувався поєднанням iнституцiйних амбiцiй та конфесiйної лояльностi, а не суто доктринальними мiркуваннями [77]. Розглянемо детальнiше в таблицi 3.2. [76]

Таблиця 3.2.

Зацікавлені сторони та їхні позиції щодо Берестейської унії (1596)

Зацікавлена сторона	Позиція щодо Союзу	Основні інтереси	Історичний вплив
Православні єпископи, які підтримали союз	Підтримали союз з Римом	Юридична рівність з латинським духовенством, збереження привілеїв, посилення інституційного захисту	Сформували греко-католицьку (уніатську) ієрархію та реформували церковне управління
Православне духовенство та монахи (противники)	Відхилили союз	Захист канонічних зв'язків з Константинополем, захист східних традицій	Зберегли православну спадкоємність та підживили конфесійний опір
Міські братства	Рішуче протистояли	Участі мирян у церковному житті, захищали православну освіту та друкарство	Стали ключовими фігурами в релігійних полеміках та захисті інститутів
Польсько-литовська корона	Підтримувала	Політичну стабільність, конфесійну інтеграцію, зміцнення католицького впливу	Надала юридичне визнання уніатській церкві
Запорізькі	Протистояли	Захист православ'я як	Дозволили відновлення

козаки		частина соціальної та політичної ідентичності	православної ієрархії в 1620 році
Папство	Сприяло об'єднанню	Розширення католицької юрисдикції при толерантному ставленні до східних обрядів	Інтеграція частини русинської церкви в католицький світ

Як зазначає О. Русіна, митрополит Михайло Рогоза став центральною фігурою в цій суперечці. Його опозиція до союзу та наполягання на збереженні митрополичої автономії відображали ширші зусилля православних захистити церковну спадкоємність в умовах посилення католицької експансії. В результаті союз не ліквідував конфесійну плюральність, а навпаки, інституціоналізував її [50].

У період між 1596 і 1620 роками влада Речі Посполитої офіційно визнавала лише унійну церковну ієрархію. Унаслідок цього православна церква фактично залишилася без законно визнаного єпископату, що призвело до утворення своєрідного інституційного вакууму. Відсутність єпископів унеможлиблювала належне здійснення хіротоній, церковного судочинства та синодального управління. Така ситуація значно послаблювала організаційну структуру православної церкви й спричинила кризу її канонічної та суспільної легітимності. Ранні наслідки Берестейської унії можна підсумувати таким чином:

- ліквідація юридично визнаної православної митрополійної структури;
- передача багатьох соборних церков під контроль уніатів;
- ескалація полемічної літератури на захист обох конфесій;
- зростання участі мирянських братств в управлінні церквою;
- політизація конфесійної ідентичності на русинських територіях [28].

Таким чином, ситуація тривала до місії патріарха Євфана III Єрусалимського в 1620 році. За активної підтримки запорізьких козаків Феофан таємно висвятив Іова Борецького на митрополита Київського разом із кількома єпископами, тим самим відновивши православний ланцюг апостольського спадкоємства. Хоча спочатку православна ієрархія була засуджена польською

владою, у 1632 році вона отримала юридичне визнання від короля Владислава IV, який прагнув стабілізувати релігійну ситуацію в Речі Посполитій.

З того моменту церковне життя розвивалося в рамках паралельних юрисдикцій. Дві митрополії - православна та уніатська - співіснували одночасно, кожна з яких претендувала на історичну спадщину Києва. Межі їхньої влади не були ні фіксованими, ні географічно послідовними [4].

Декілька єпархій неодноразово змінювали свою приналежність у відповідь на політичний тиск і військові події. Наприклад, Луцька єпархія увійшла до уніатської структури в 1664 році, тимчасово повернулася до православ'я під час Північної війни під впливом російських військ на Волині, а потім знову стала уніатською за часів єпископства Йосипа Виховського (1713–1730 pp.) [62].

Львівська єпархія остаточно прийняла союз у 1700 році під керівництвом митрополита Йосипа Шумлянського, тоді як Перемишльська єпархія коливалася, перш ніж приєднатися до Союзу під керівництвом єпископа Інокентія Винницького в 1691 році [8].

Білоруські єпархії, включаючи Пінську та Полоцьку, також приєдналися до уніатської церкви, що ілюструє поступове розширення союзу на схід [3].

Митрополиччі центри уніатської церкви були засновані в Новогрудку та Вільнюсі, що відображало політичну вагу Великого князівства Литовського в рамках Речі Посполитої. Проте подвійна система сприяла тривалій конкуренції за парафіяльне майно, єпископські титули та юридичне визнання.

Конфесійна приналежність перетиналася з питаннями політичної лояльності та культурної орієнтації. Православні громади часто тяжіли до союзів з козаками, а пізніше - з Московією, тоді як уніатська ієрархія діяла більш комфортно в інституційних рамках Речі Посполитої.

Геополітична реконфігурація Східної Європи наприкінці XVIII ст. глибоко змінила долю Союзної митрополії. Після третього поділу Польщі в 1795 році території з великою часткою уніатського населення були включені до складу Російської імперії [34].

Митрополит Феодосій Ростоцький був перевезений до Санкт-Петербурга, а уніатська митрополійська структура була офіційно ліквідована. Імператор Павло I дозволив обмежені поступки, реорганізувавши церкву в єпархії Бреста, Луцька та Полоцька під керівництвом єпископа Йосафата Булгака. За Олександра I структура була частково відновлена як «Митрополія всієї об'єднаної Росії», хоча її юрисдикція поступово зменшувалася.

Литва стала окремою єпархією в 1809 році, а до 1828 року залишилися тільки литовська та білоруська єпархії. Синод у Полоцьку в 1839 році завершив поглинання уніатів Правобережної України та Волині Російською православною церквою [15].

Інша траєкторія розвивалася в Габсбурзькій монархії, де у 1807 році з єпархій Львова та Перемишля була створена Галицька греко-католицька митрополія, що забезпечило виживання та інституційну консолідацію греко-католицької традиції на території Австрійської імперії. Розбіжність підкреслює, наскільки історія Союзної Церкви залежала від імперських рамок, а не від суто теологічних міркувань [21].

Отже, Берестейська унія не привела до конфесійної єдності, а скоріше започаткувала стійку систему церковного дуалізму. Конкуруючі ієрархії, перекривання єпархіальних юрисдикцій та мінливі політичні прихильності протягом століть переформували релігійний ландшафт українських земель.

Розкол вплинув на моделі освіти, правову культуру, благодійність знаті та міжнародну дипломатію, вбудувавши конфесійну ідентичність у ширші дебати про суверенітет та культурну орієнтацію. У цьому сенсі подвійну структуру українського християнства слід тлумачити не лише як теологічну суперечку, а як структурну умову, що виникла в результаті взаємодії церковної реформи, державної політики та геополітичних перетворень.

3.3. Відновлення православної ієрархії та підпорядкування Київської митрополії (1620–1686)

Після укладення Берестейської унії церковна ситуація на українських землях тривалий час залишалася напруженою та нерегульованою. Упродовж чверті століття православна церква фактично перебувала поза межами офіційно визнаної церковної структури Речі Посполитої. Це спричиняло численні конфлікти навколо церковного майна, активну полеміку на сеймах і місцевих зібраннях, а також періодичні сутички між прихильниками різних конфесій. У таких умовах дедалі гострішим ставало питання відновлення православної ієрархії та визначення подальшого статусу Київської митрополії.

Найгострішою проблемою була інституційна: Православна Церква не мала визнаної вищої ієрархії, що робило канонічне управління, єпископські висвячення та церковну юрисдикцію майже неможливими [34].

Поворотний момент настав у 1620 році, коли патріарх Єрусалимський Феофан III, повертаючись з Москви, де він висвятив Філарета на патріарха, пройжджав через українські землі. Гетьман Петро Сагайдачний і козацьке військо урочисто зустріли його перед прибуттям до Києва, продемонструвавши політичне значення, яке надавалося відновленню православної ієрархії [33].

Патріарх проживав приблизно шість місяців у Києво-Печерській лаврі, під час чого листувався з православними братствами, зміцнював монастирські інституції та надав статут ставропігійного братства Епіфанію, тим самим поставивши його безпосередньо під патріаршу владу. Примітно, що влада Речі Посполитої не перешкоджала його діяльності, ймовірно, щоб не провокувати подальших конфесійних заворушень.

6 жовтня 1620 року Феофан, за допомогою митрополита Софійського Неофіта та єпископа Стагонського Авраама, розпочав серію єпископських хіротоній, які фактично відновили православну церковну структуру. Ісая Копинський був призначений єпископом Перемишля; незабаром після цього Йова Борецький, ігумен Свято-Михайлівського монастиря, був висвячений на митрополита Київського. Мелетій Смотрицький став архієпископом Полоцьким

і єпископом Пінського та Турівського. Інші єпископи - Єзекііль Курцевич, Ісаак Борискович і Паїсій Іпполітович - були висвячені поблизу молдавського кордону. Завдяки цим діям Православна Церква відновила свою ієрархію після більш ніж двох десятиліть маргіналізації [51].

Митрополит Борецький зміцнив відновлену структуру, скликавши в 1621 році в Києві православний собор, на якому були розглянуті нагальні дисциплінарні та організаційні питання. Однак відновлення ієрархії не пом'якшило, а навпаки, посилювало конфесійну ворожнечу. Насильство загострилося і досягло апогею вбивством уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича в 1623 році [78].

Відновлена митрополія швидко стала центром консолідації православної ідентичності, підтримуваної козацькою елітою, міськими братствами та монастирськими центрами. Київсько-Печерська лавра стала головним інтелектуальним і духовним центром, а православні освітні ініціативи зміцнили теологічну спадкоємність з візантійською традицією. Наслідки відновлення 1620 року включали:

- Відновлення єпископської спадкоємності та канонічного управління.
- Юридичне визнання православ'я в Речі Посполитій після 1632 року.
- Інтенсифікація конфесійної конкуренції з уніатською ієрархією.

Інтелектуальні розбіжності були не менш помітними: хоча Спотрицький спочатку захищав православ'я, пізніше він підтримав союз з Римом і попередив, що залежність від Москви може поставити під загрозу автономію Української церкви. Водночас Борецький продовжував переговори з представниками греко-католицької церкви, організовуючи собори в Києві (1628) і беручи опосередковану участь в обговореннях у Львові (1629), що свідчить про те, що конфронтація співіснувала з намаганнями досягти церковного компромісу.

Після смерті Борецького в 1631 році митрополичий престол зайняв Ісай Копинський. Будучи пов'язаним з консервативними монастирськими колами, він захищав традиційні практики і виступав за тісніші зв'язки з Московським

патріархатом. Однак політичні зміни після смерті короля Сигізмунда III створили можливості для православної еліти [79].

На виборчому сеймі 1632 року коаліція українських дворян і духовенства на чолі з архімандритом Петром Могилою забезпечила прийняття «Статей примирення», ратифікованих новообраним королем Владиславом IV. Угода легалізувала православ'я і встановила рівність з католицькими та уніатськими інституціями. Православні отримали єпархії Львова, Перемишля, Луцька та новостворену Мінську єпархію, а греко-католики зберегли Полоцьку, Володимир-Волинську, Холмську та Пінську єпархії.

П. Могила, обраний митрополитом у 1632 році і висвячений у квітні 1633 року, розпочав широку програму церковного оновлення. Його каденція характеризувалася інституційною модернізацією: розширенням шкіл, перетворенням Київського колегіуму на те, що пізніше стало відомо як Київсько-Могилянська академія, розвитком друкарства та систематичним відновленням основних святилищ, включаючи Софійський собор. Археологічні роботи в Церкві Десятини символізували намагання поєднати сучасну церкву зі спадщиною київського християнства [9].

Одночасно П. Могила досліджував можливості примирення з Греко-католицькою церквою. Разом із митрополитом Веляміном Руцьким він обговорював створення єдиного патріархату, який міг би об'єднати обидві конфесії, зберігаючи візантійський обряд. Хоча цей проект зрештою провалився через політичний опір і міжконфесійну недовіру, він ілюструє, що церковні лідери середини XVII ст. все ще вважали структурну єдність можливою. Смерть П. Могили в січні 1647 року завершила формувальну епоху реформ.

Сильвестр Косів, обраний митрополитом того ж року, успадкував церкву, яка вступала в період геополітичних потрясінь. Козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького змінило політичний ландшафт, а Зборівська угода 1649 року обіцяла православній митрополії друге місце в Сенаті Речі

Посполитої після католицького примаса [57]. Політичними факторами, що впливали на митрополію, були:

- Розширення московського впливу після Переяславської угоди 1654 року.
- Послаблення контролю Речі Посполитої над українськими територіями.
- Зростання сприйняття Москви як захисника православ'я.

Цю трансформацію можна краще зрозуміти, порівнявши наступні факти.

Положення залишилися в основному нереалізованими, оскільки тривалі військові дії призвели до менш вигідної Білоцерківської угоди (1651 р.). У міру інтенсифікації переговорів з Москвою церковний вимір ставав дедалі більш центральним. Земський собор 1653 року прямо виправдав прийняття козацького війська під владу царя як захист православ'я, виявляючи намір Москви поширити вплив на Київську митрополію [19].

Незважаючи на політичне зближення, українська ієрархія чинила опір негайному підпорядкуванню. Переяславська угода 1654 року не містила пункту про передачу митрополії Москві, а Косів разом з кількома єпископами відмовився присягнути на вірність цареві, посиляючись на свою канонічну залежність від Константинополя.

Дипломатична місія на чолі з Інокентієм Гізелем звернулася до царя Олексія Михайловича з проханням зберегти традиційні права церкви та запобігти нав'язуванню московського духовенства. Проте Москва поступово реорганізувала підконтрольні їй єпархії - Полоцьку, Могильовську та Смоленську - і прийняла розширений патріарший титул «Великої, Малої та Білої Русі», сигналізуючи про свої універсальні претензії.

Після смерті митрополита Косіва в 1657 році і подальшої загибелі Б. Хмельницького боротьба за церковну юрисдикцію посилилася. Діонісій Балабан був обраний митрополитом без царського схвалення і звернувся за підтвердженням до Константинополя, дотримуючись встановленої канонічної практики. Однак Москва намагалася утвердити свою владу, просуваючи лояльних кандидатів, таких як Максим Філімонович (Методій), чие призначення єпископом Мстиславля в 1661 році не мало канонічної

легітимності і було відхилено більшістю духовенства. Митрополит Балабан позбавив його сану, а пізніше патріарх Константинополя відлучив його від церкви, продемонструвавши, що юрисдикція над Києвом залишається спірною [71].

Андрусівський мир 1667 року юридично розділив українські території між Московією та Речі Посполитою, роздібивши митрополію за політичними лініями. На правому березі Йосип Тукальський-Нелюбівський зрештою зміцнив свою владу після звільнення з польського полону, а Лазар Баранович зміцнив зв'язки з Москвою в Чернігівській області [54]. Гетьман Петро Дорошенко на короткий час об'єднав обидва береги і підтримав церковну незалежність, наказавши церквам не вшановувати пам'ять московського царя. Однак це об'єднання виявилось тимчасовим; до середини 1670-х років військові успіхи Москви підірвали ці зусилля.

Після смерті Тукальського в 1675 році Москва рішуче пішла на інституціоналізацію контролю. Баранович виконував обов'язки митрополита до 1685 року, тоді як західні єпархії окремо управлялися Йосипом Шумлянським. Митрополія фактично розпалася на кілька юрисдикцій, що підірвало можливість єдиної церковної політики. Навіть Люблінський конгрес 1680 року, на якому розглядалося питання примирення між православними та греко-католиками, не дав тривалих результатів [70].

Останній етап розгорнувся в 1680-х роках. Близькість підконтрольних Москві єпархій до Києва та мережа лояльних ієрархів, що формувалася, свідчать про те, що церковна інтеграція готувалася не одним указом, а тривалим процесом політичних переговорів, адміністративного тиску та стратегічних призначень, що завершився актами 1685–1686 років. (рис. 7) (див. Додаток Є)

Після переговорів з гетьманом Іваном Самойловичем Гедеон Святополк-Четвертинський оголосив про свою вірність Москві і 8 липня 1685 року був обраний митрополитом, хоча значна частина духовенства протестувала проти цієї процедури. У листопаді він поїхав до Москви, де був висвячений і

присягнув на вірність патріарху. Наступного року Вселенський патріарх Діонісій IV видав листи, в яких визнавав Гедеона і надавав Москві право висвячувати майбутніх митрополитів, за умови, що Константинополь зберігатиме почесне першість у диптихах [6].

На практиці ці умови незабаром були проігноровані: вибори проходили під контролем Москви, вшанування Константинополя зникло, а привілеї Київського митрополита були обмежені. Акт 1686 року запровадив кілька структурних змін:

- Відтепер митрополит Київський мав бути висвячений у Москві.
- Вшанування Вселенського Патріарха було збережено, але стало здебільшого символічним.
- Адміністративна залежність від Москви постійно зростала [60].

Розглянемо аспекти цього переходу, підкреслюючи, як зміна юрисдикції призвела до більш широких змін в управлінні, церковній автономії та геополітичній орієнтації у таблиці 3.3. [51] (*див. Додаток Ж*)

До 1686 року Київська митрополія перетворилася з відновленого, але оспорюваного церковного центру на структуру, що все більше інтегрувалася в Московський патріархат. Те, що почалося в 1620 році як відновлення канонічного порядку, закінчилося поступовою втратою автономії, зумовленою війнами, дипломатичними перегрупуваннями та розширенням амбіцій сусідніх держав. Таким чином, підпорядкування митрополії відображало не лише теологічний розвиток, а й ширшу реконфігурацію політичного простору Східної Європи.

Висновки до розділу 3

Дослідження показало, що історія Київської митрополії в XVI–XVII століттях визначалася постійною взаємодією конфесійного конфлікту, політичних трансформацій та інституційної адаптації.

Криза православ'я за часів Речі Посполитої, Брестська унія та поява подвійної церковної структури продемонстрували, що релігійна приналежність

була нерозривно пов'язана з питаннями правового статусу, соціальної ієрархії та геополітичної орієнтації. Хоча відновлення православної ієрархії в 1620 році та реформи Петра Могили тимчасово стабілізували церковне життя та зміцнили інтелектуальний і адміністративний потенціал, ці досягнення відбувалися в умовах, коли розширення держав дедалі більше визначало церковні кордони.

Поступове підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату було не результатом одного акту, а скоріше кульмінацією тривалого процесу, що включав військові союзи, дипломатичні переговори, внутрішні розколи серед духовенства та фрагментацію управління єпархіями після середини XVII ст.

Передача юрисдикції в 1686 році символізувала більш широку зміну балансу сил у Східній Європі: хоча Київ зберіг свою історичну владу як колиска східнослов'янського християнства, ефективний контроль над церковним управлінням перейшов до інших рук.

Отже, трансформацію митрополії слід тлумачити не лише як теологічне перегрупування, а як частину ширшої реструктуризації регіонального політичного устрою, що переосмислила місце української церкви в православному світі.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

4.1. Педагогічний потенціал та інтеграція в освітній процес

Вивчення Київської митрополії відкриває значний освітній потенціал для викладання історії в середній школі, надаючи учням багатий контекст для дослідження розвитку релігійних, політичних та культурних інституцій у Східній Європі.

Історія Київської митрополії ілюструє взаємодію між церквою та державою, формування соціальної та культурної ідентичності, а також стійкість інституцій у умовах зовнішнього тиску — від монгольських навал XIII століття до періодів політичної роздробленості на Русі.

Включення теми про Київську митрополію до шкільної програми дозволяє учням простежити еволюцію церковних структур, роль монастирських центрів у збереженні писемності та історичної пам'яті, а також розвиток богословських та адміністративних традицій, що сформували як українську, так і ширшу європейську історію.

Значення цієї теми полягає в її здатності розвивати історичний світогляд учнів та формувати ключові компетентності. Досліджуючи ключові події в історії Київської митрополії, зокрема перенесення митрополичого престолу та стратегії адаптації Церкви в умовах іноземного панування, учні вчаться аналізувати складні причинно-наслідкові зв'язки, простежувати інституційну спадкоємність серед політичних потрясінь та оцінювати взаємозв'язок між релігійною та політичною сферами.

Метою цього методологічного розділу є обґрунтування включення історії Київської митрополії до шкільних програм з історії, з акцентом на її освітньому потенціалі для формування у учнів історичного світогляду, предметних компетентностей з історії, а також більш загальних ключових компетентностей, таких як критичне мислення, інформаційна грамотність та громадянська свідомість.

Завдання цього розділу такі:

1. Продемонструвати актуальність історії Київської митрополії для розвитку аналітичних навичок учнів.
2. Сприяти історичній емпатії шляхом пов'язування історичних подій із сучасними соціальними та культурними контекстами.
3. Визначити педагогічні стратегії та міждисциплінарні зв'язки, що сприяють залученню учнів до теми.
4. Розробити практичні рекомендації щодо навчальних матеріалів, завдань у класі та методів оцінювання.
5. Інтегрувати науково обґрунтовані історичні знання у навчальну практику у спосіб, що є як науково обґрунтованим, так і педагогічно ефективним.

Історія Київської митрополії несе в собі освітній потенціал у рамках шкільної програми з історії, в контексті компетентнісної та хронологічної моделі навчання в Україні, яка акцентує увагу на культурній спадщині, історичному мисленні та громадянських компетенціях у викладанні світової та національної історії.

У контексті курсу шкільної програми «Історія України» матеріал про Київську митрополію поглиблює розуміння учнями середньовічної Східної Європи, християнізації Київської Русі та ролі релігійних інституцій у формуванні соціально-політичної та культурної ідентичностей. Це відповідає національним цілям навчальної програми, які надають пріоритет усвідомленню культурного розмаїття, історичної спадкоємності та розвитку навичок критичного мислення, як зазначено в реформах навчальної програми з історії України в рамках структури «Нової української школи» (НУШ), яка робить особливий наголос на розвитку історичного мислення, оцінюванні доказів та громадянських компетентностей у різних історичних періодах.

Включення Київської митрополії до шкільної програми слугує мостом між національними та ширшими європейськими історичними наративами. У контексті триваючої війни в Україні та шляху країни до європейської інтеграції

цей зв'язок сприяє розвитку освітньої системи, що відповідає європейським стандартам, сприяючи розумінню учнями спільної культурної спадщини, історичної спадкоємності та формування громадянських компетентностей, а також зміцнюючи почуття стійкості та національної ідентичності

Розглянемо приклади. Вивчаючи християнізацію Русі у 988 році та подальше заснування митрополії, учні не лише дізнаються про визначальний момент в історії України, а й пов'язують його з ширшими темами світової історії - такими як поширення християнства, культурний вплив Візантії та середньовічні політичні системи. Подібні перетини сприяють міждисциплінарним зв'язкам з літературою (через агіографічні та хронічні тексти), географією (через картографування церковних юрисдикцій та торговельних шляхів) та світовою культурою (через порівняльний аналіз східних та західних християнських традицій). Інтеграція відображає акцент навчальної програми на мультидисциплінарному навчанні та допомагає учням встановлювати історичні зв'язки, що виходять за межі ізольованих фактів, сприяючи цілісному розумінню світових та національних процесів.

Вивчення історії Київської митрополії створює сприятливе підґрунтя для розвитку громадянських, міжкультурних та соціальних компетентностей учнів. Історія інституту митрополії - від її канонічних зв'язків із Вселенським патріархатом Константинополя до взаємодії з сусідніми політичними утвореннями - ілюструє, як релігійні інститути виступали агентами культурної згуртованості та політичної комунікації у різноманітних східноєвропейських суспільствах.

Аналіз таких подій, як канонізація Бориса та Гліба або адаптація Церкви під монгольським пануванням, спонукає учнів розглядати питання культурної ідентичності, стійкості та безперервності в умовах зовнішнього тиску. Знову ж таки, ця перспектива є особливо актуальною сьогодні, коли Україна стикається з тривалою військовою агресією з боку Російської Федерації, що дає учням змогу провести паралелі між історичними викликами та сучасним досвідом захисту культурної та національної ідентичності

Різні погляди на історію сприяють розвитку учнівської здатності взаємодіяти з історичним розмаїттям, цінувати різні культурні традиції та розмірковувати над роллю релігії в суспільному житті, тим самим посилюючи як історичну емпатію, так і міжкультурну компетентність.

Більше того, вивчення соціокультурних функцій митрополії спонукає учнів критично мислити про те, як релігійна та культурна спадщина впливають на сучасні ідентичності. Пов'язуючи історичні наративи з сучасними проблемами - такими як культурна пам'ять, релігійний плюралізм та національна ідентичність - учні розвивають ключові компетентності у сфері громадянської свідомості та соціальної відповідальності.

Виконуючи завдання, що вимагають інтерпретації першоджерел, порівняння історичних перспектив та формулювання обґрунтованих аргументів, учні не лише здобувають фактичні знання, а й відпрацьовують аналітичні навички, що є центральними для компетентнісного підходу, на якому наголошується в навчальній програмі з історії України.

4.2. Методи викладання, матеріали та компетентнісний підхід

На сьогоднішній день, лекції залишаються основним методом надання учням загального уявлення про Митрополію, пояснення її заснування у 1051 році, створення єпархій, розвиток монастирських центрів, таких як Києво-Печерська Лавра, та її адаптацію до зовнішнього тиску, зокрема монгольського панування та пізнішого польсько-литовського впливу.

Під час лекцій викладачі можуть використовувати наочні посібники, такі як карти єпархій, генеалогічні схеми митрополичого престолу та зображення середньовічних рукописів, що дозволяє учням розглядати інституційний та духовний розвиток Церкви в контексті ширшої політичної та культурної історії Східної Європи.

Обговорення та історичні дебати дають учням можливість активно досліджувати мотивації та рішення ключових історичних діячів. Для прикладу, обговорення значення канонізації Бориса та Гліба може допомогти учням

дослідити, як релігійні обряди перетиналися з політичною владою та суспільними цінностями. Рольові ігри можуть занурити учнів у обговорення середньовічних соборів чи синодів, спонукаючи їх прийняти точки зору митрополитів, місцевих князів та монастирських провідників, які ведуть переговори щодо доктринальних суперечок чи церковних реформ. Симуляції сприяють розвитку історичної емпатії, аналітичного мислення та здатності оцінювати причинно-наслідкові зв'язки у складних історичних сценаріях.

Проектні та дослідницькі завдання дають учням можливість проводити глибокі дослідження, пов'язуючи текстові джерела з ширшими культурними та суспільними процесами. Учні можуть досліджувати рукописне виробництво Києво-Печерської Лаври, порівнюючи агіографічні тексти з хроніками, такими як *Повість минулих літ*, щоб простежити еволюцію церковних наративів та історичної пам'яті. Завдяки подібним завданням учні розвивають інформаційну грамотність, критичне мислення та здатність синтезувати джерела інформації у цілісні історичні інтерпретації.

Завдяки інтеграції цих методів учні отримують багатогранне розуміння Київської митрополії не лише як релігійної інституції, а й як центру політичної влади, культурного життя та інтелектуальної діяльності.

Викладання історії Київської митрополії вимагає матеріалів, які дають учням можливість безпосередньо працювати з історичними джерелами. Опубліковані правові акти, такі як хартії Київсько-Печерської Лаври початку XVII століття або нормативні документи митрополичівських соборів, дають уявлення про регулювання церковного життя, обов'язки духовенства та взаємодію зі світськими правителями. Карти, що показують мережу єпархій та розташування монастирських центрів, а також ілюстрації Києво-Печерської Лаври та Софійського собору, дозволяють учням візуалізувати поширення церковної влади та зрозуміти митрополію як адміністративну й культурну інституцію.

Завдання можна структурувати відповідно до рівнів когнітивної залученості. Репродуктивні завдання можуть передбачати створення таблиць,

що відстежують послідовність митрополитів, території під їхньою юрисдикцією та основні реформи, які вони впроваджували. Аналітичні вправи можуть вимагати від учнів порівняти Київську митрополію з іншими східноєвропейськими церковними центрами, наприклад, дослідивши, як вона зберігала православні практики під монгольським пануванням або чинила опір католицькому впливу під час Брестської унії.

Учні можуть аналізувати уривки з агіографій, відзначаючи, як наративні стратегії підкріплюють релігійну владу та культурну пам'ять. Творчі завдання можуть включати підготовку короткої презентації або цифрового проєкту, що реконструює виробництво рукописів у Києво-Печерській Лаврі, розробку інтерактивної карти єпархій або створення часової шкали, що показує реакцію митрополії на політичні потрясіння, такі як монгольське вторгнення або перенесення митрополичого престолу до Володимира-на-Клязмі.

Вчителі можуть підтримати ці заходи за допомогою структурованих планів уроків, карт джерел та підказок для обговорення, які допомагають учням інтерпретувати першоджерела. Критерії оцінювання можуть включати як предметні навички, такі як оцінка історичних джерел, реконструкція інституційних змін та розуміння взаємодії церкви та держави, так і ключові компетентності, зокрема критичне мислення, інформаційну грамотність та громадянську свідомість.

Працюючи з конкретними історичними свідченнями, аналізуючи інституційні та культурні зміни та виконуючи дослідницькі проєкти, учні отримують глибше розуміння Київської митрополії та її значення в історії Східної Європи, одночасно розвиваючи універсальні аналітичні та творчі навички.

Компетентнісний підхід до викладання історії Київської митрополії повинен бути спрямований на одночасний розвиток історичних навичок учнів та більш широких ключових компетентностей, необхідних для їхнього інтелектуального та громадянського зростання.

Вчителям потрібно надавати учням можливість безпосередньо працювати з першоджерелами, зокрема з літописами, єпископськими листами, синодальними постановами та правовими актами, виданими митрополією. Аналізуючи ці матеріали, учні можуть навчитися відстежувати інституційні зміни з плином часу, визначати причинно-наслідкові зв'язки та реконструювати історичні процеси, особливо ті, що ілюструють взаємодію між церковною владою та політичною владою.

Рекомендується розробляти завдання, що сприяють критичному мисленню, такі як порівняння різних інтерпретацій історичних подій, оцінка суперечливих джерел та формування висновків на основі доказів. Інформаційну грамотність можна підвищити, вимагаючи від учнів відбору, оцінки та синтезу як текстових, так і візуальних джерел, зокрема карт єпархій, архітектурних планів монастирів та факсиміле рукописів.

Вчителі повинні включати спільні заходи — такі як дебати щодо митрополичівських соборів, рольові ігри з прийняття церковних рішень або створення цифрових хронологій адміністративних змін — для розвитку комунікативних навичок та вміння працювати в команді.

Для сприяння самостійному навчанню та проектній роботі учнів слід направляти на розробку власних дослідницьких завдань. Наприклад, вони можуть порівняти Київ з іншими східноєвропейськими церковними центрами, створити цифрові проекти, що розповідають про поширення православних традицій, або підготувати презентації, які ілюструють роль монастирів в освіті та збереженні рукописів. Такі заходи сприяють розвитку аналітичної строгості, історичної допитливості та почуття відповідальності за навчання, водночас пов'язуючи розуміння учнями минулого з ширшими культурними та громадянськими контекстами.

Досліджуючи, як Київська митрополія зберігала свої організаційні, духовні та культурні функції в періоди політичних потрясінь — таких як монгольське вторгнення або пізніша іноземна окупація — учні можуть побачити паралелі з сучасними викликами, що стоять перед Україною, зокрема

триваючою війною з Росією. Включення таких роздумів у дискусії в класі сприяє розвитку історичної емпатії, громадянської свідомості та розуміння незмінної значущості національних культурних інституцій.

Висновки до розділу 4

Ми розглянули, що вивчення історії Київської митрополії має педагогічний потенціал для викладання історії в середній школі. Аналіз її інституційного розвитку, канонізації місцевих святих та адаптації під іноземним пануванням надає багатий матеріал для формування у учнів історичного світогляду, аналітичних навичок та розуміння взаємодії між релігійною та політичною сферами. Інтеграція цих тем у навчальну практику дозволяє учням працювати з першоджерелами, оцінювати історичні свідчення та встановлювати зв'язки між минулим і сьогоденням, особливо в контексті поточних викликів, що стоять перед Україною, та зусиль щодо збереження культурної ідентичності.

Розробляючи завдання, спрямовані на різні рівні навчання, вчителі можуть забезпечити, щоб учні не лише здобували фактичні знання, а й розвивали здатність синтезувати інформацію, критично оцінювати джерела та ефективно доносити свої висновки. Наголос на компетентнісному підході підсилює розвиток ключових навичок, таких як історичне мислення, методологія дослідження та громадянська свідомість, готуючи учнів до вдумливого осмислення як національних, так і європейських історичних наративів.

Методологічна основа, викладена в цьому розділі, надає практичні рекомендації щодо інтеграції історії Київської митрополії в навчальну програму середньої школи. Вона підкреслює актуальність історичної стійкості, культурної спадкоємності та інституційної адаптації, створюючи основу для уроків, що розвивають як предметні компетентності з історії, так і ширші інтелектуальні та громадянські навички.

ВИСНОВКИ

Дослідження показало, що історіографія розвивалася нерівномірно, залежно від політичних умов, домінуючих методологічних підходів та наявності джерел: від середньовічних хронічних нарисів до ранньомодерних визначних праць, критичної та національної історіографії XIX століття, українських досліджень, обмежених ідеологією, та сучасних міждисциплінарних досліджень. Було визначено, що сучасна наука значно розширила інтерпретаційні рамки завдяки використанню порівняльного аналізу та нових доступних архівних матеріалів. Водночас джерельна база — що складається з літописів, синодальних актів, єпископського листування, адміністративних та юридичних документів, а також богословських і полемічних праць — виявилася достатньо обширною та надійною для реконструкції інституційного, політичного та культурного розвитку Митрополії у 1051–1686 рр., незважаючи на певні прогалини та необхідність критичної оцінки джерел.

Виникнення Київської митрополії було безпосередньо пов'язане з християнізацією Русі у 988 році та подальшою інтеграцією Києва до юрисдикції Константинопольського патріархату. Призначення першого митрополита та створення церковної ієрархії в XI ст. відображали необхідність консолідації князівської влади та створення єдиної релігійної структури. Водночас інституціоналізація митрополії відбувалася в умовах політичної централізації за правління Ярослава Мудрого, а також завдяки розвитку церковної адміністрації, формуванню єпархій та створенню таких церковних центрів, як Києво-Печерська лавра. Було встановлено, що з самого початку митрополія функціонувала як релігійна, так і політична інституція, забезпечуючи інтеграцію Русі у візантійський культурний та канонічний простір.

Дослідження показало, що з середини XI ст. митрополія виконувала функції центрального інституту православного життя на Русі, забезпечуючи єдність церковної адміністрації, літургійної практики та доктринальних норм у

рамках Вселенського патріархату Константинополя. Формування розвиненої єпархіальної мережі та зміцнення митрополичої влади дозволили поширити церковний вплив на князівства, тоді як монастирські центри — насамперед Києво-Печерська Лавра - стали важливими осередками освіти, рукописного мистецтва та богословської думки. Встановлено, що Митрополія забезпечувала поширення грамотності, літописного писемства та візантійських культурних традицій, тим самим формуючи єдиний релігійний і культурний простір. Водночас в умовах політичної роздробленості, руйнування Києва 1169 року та монгольського навали 1240 року Митрополія зберегла культурну спадкоємність завдяки своїм монастирським та єпархіальним структурам, хоча її адміністративний центр поступово зміщувався до північно-східних регіонів, що відображало ширші геополітичні перетворення.

Ми виявили, що монгольське вторгнення, підірвало роль міста як головного церковного центру та змусило Церкву пристосуватися до політичної системи Золотої Орди, яка, хоча й дозволяла релігійну автономію, але змінила умови церковного управління. Водночас політична фрагментація сприяла появі численних центрів впливу - а саме Великого князівства Литовського, Галицько-Волинського князівства та північно-східних руських земель - кожен з яких прагнув контролювати церковні структури. Було встановлено, що перенесення митрополичої резиденції до Володимира, а згодом до Москви, поряд із формуванням окремих церковних центрів на литовських та польських територіях, відображало переорієнтацію церковного життя відповідно до нових геополітичних реалій і, зрештою, перетворило Київську митрополію на децентралізовану та політично оспорювану інституцію.

Було встановлено, що після Брестської унії (1596 р.) та відновлення православної ієрархії у 1620 р. митрополія функціонувала в умовах постійної конкуренції між Реччю Посполитою, Козацьким Гетьманатством та Московією. Поступове посилення впливу Москви - особливо після Переяславської угоди (1654) та Андрусівського миру (1667) - призвело до посилення контролю над церковними структурами, що завершилося обранням та висвяченням

митрополита Гедеона в Москві та офіційним переданням юрисдикції за згодою Вселенського патріархату Константинополя. Цей акт призвів до втрати церковної автономії, підпорядкування призначення митрополитів Москві та інтеграції Київської митрополії в структуру Московського патріархату. Таким чином, підпорядкування 1686 року ознаменувало не лише канонічну зміну, а й фундаментальну геополітичну переорієнтацію, яка переозначила позицію Києва в православному світі та вплинула на подальший розвиток відносин між церквою та державою у Східній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берестейська унія (1596). URL: <https://ugcc.ua/church/history/union-of-brest/> (дата звернення: 05.04.2024).
2. Білокінь С. І. Київські ієрархи, загальний перелік київських єпископів, архієпископів, митрополитів і патріархів. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4. 528 с.
3. Білоруська автокефальна православна церква. URL: https://risu.ua/biloruska-avtokefalna-pravoslavna-cerkva_n157442 (дата звернення: 05.04.2024).
4. Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія культури України : навч. посіб. Київ : МАУП, 1998. 256 с.
5. Велика історія України від найдавніших часів : у 2 т. / передм. І. П. Крип'якевича ; упоряд. М. Голубець. Київ : Глобус, 1993. Т. 1. 352 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Саут-Баунд-Брук : Друкарня УПЦ, 1977. 416 с.
7. Вортман Д. Я. Київ, штурм Батиєм 1240. Енциклопедія історії України : додатковий том / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2021. Кн. 1 : А–Я. 773 с.
8. Говгера В. Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700–1772). Львів : Тріада плюс, 2014. 1168 с.
9. Головащенко С. Реформи Петра Могили і православна церковність. Людина і світ. Київ: 1997. № 11-12. 18–22 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси. 3-тє вид. Київ: 1913. Т. 1. 648 с.
11. Грушевський М. С. Нарис історії українського народу. Київ : Либідь, 1991. 398 с.
12. Гудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія. Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. Праці історично-філософської секції. Львів, 1994. Т. 228. 110–125 с.

13. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / перекл. М. Габлевич. Львів : Свічадо, 2000. 105 с.
14. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посібник. Харків : Право, 2014. 294 с.
15. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
16. Дічек Н. П. Людина доби українського освітнього бароко: Феофан Прокопович і просвітительство. Освіта і педагогічні науки. Київ, 2012. № 1 (150). 46–57 с.
17. Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с.
18. Євтух В. Б., Камінський Є. Є., Ковальчук О. О., Трощинський В. П. Зберігаючи українську самобутність. Київ, 1992. 43 с.
19. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / пер. з рос. Київ : Мистецтво, 1992. 256 с.
20. Зайцев О. М., Польова А. В. Від звичаю до закону: «Руська Правда» в історії України. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. Київ, 2025. Т. 36 (75), № 2. 13–20 с.
21. Зашкільняк Л., Тимошенко Л. Фундація Галицької митрополії. Львів : Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2011. 186 с.
22. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Давня українська література : хрестоматія. Київ, 1992. 195–214 с.
23. Історія православної церкви в Україні : збірка наукових праць. Київ : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
24. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. Київ : Либідь, 1994. 656 с.

25. Києво-печерська лавра та її роль у розвитку української культури. 2019. URL: <https://studfile.net/preview/9330205/page:14/> (дата звернення: 05.04.2026).
26. Київська митрополія та інші православні церкви перед 1686 роком. URL: <https://argumentua.com/stati/ki-vska-mitropol-ya-ta-nsh-pravoslavni-tserkvi-pered-1686-rokom-karti> (дата звернення: 05.04.2026).
27. Кириченко К. Історія Великого князівства литовського в Українській історіографії 1991–2003: основні тенденції. Київ, 2003. 494 с.
28. Ковчег : збірник статей з церковної історії / ред. Я. Грицак, Б. Гудзяк. Львів, Ч-І. 1993. 2–4 с.
29. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків : довідник з історії України. Київ : Україна, 1993. 280 с.
30. Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков. Український історичний журнал. 1996. № 1. 32 с.
31. Кришмарел В. Ю. Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7–8-х класах : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
32. Кузьмінський І. Реформа церковного співу митрополита Петра Могили у Києві. Українська музика. 2018. Число 2. 5–11 с.
33. Кул О., Кульчинський О. Б. Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел. Український історичний журнал. 2016. № 6. 114–126 с.
34. Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та Унія. Руська історична бібліотека. 1908. Т. VIII. 4–5 с.
35. Лосєв І. В. Історія і теорія світової культури. Європейський контекст : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
36. Мазур І. Д., Водотика С. Г. Н. Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя. Шляхи розвитку слов'янських народів: актуальні проблеми історії. Київ, 1992. Вип. 2/3. 55–60 с.

37. Мицик Ю. Київські митрополити XVII–XVIII ст. / худож.-оформ. Л. П. Вировець. Харків : Фоліо, 2018. 121 с.
38. Мозер М. Києво-Могилянська академія в історії слов'янських мов. Київ, 2020. 58 с.
39. Мокрий В. Церква в житті українців. Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. 106 с.
40. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства : навч. посіб. Київ : Глобус, 1996. 222 с.
41. Назарко І. І. Київські і галицькі митрополити: біографічні нариси (1590–1960). Торонто, 1962. 271 с.
42. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. / Іван Власовський. Київ, 1998. Т. 1. 348 с.
43. Нікітенко Н., Нікітенко М. Людина і світ. 1996. № 9. 18–22 с.
44. Окара А. Константинополь – Київ: візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності. «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди. Харків : Майдан, 2018. 183–189 с.
45. Онищук І. Берестейська Унія 1596 та її значення в історії Київської Церкви. Добрий Пастир : науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. 2007. № 1. 181–185 с.
46. Падіння Візантійської імперії.
URL: <https://byzantina.wordpress.com/2015/05/29/news-842/> (дата звернення: 08.02.2026).
47. Паславський І. Між Сходом і Заходом: нариси з культурно-політичної історії Української церкви. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. 186 с.
48. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) / пер. з давньоруської В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.
49. Попович М. В. Нарис історії культури України : посібник. Київ : АртЕк, 1998. 727 с.

50. Русіна О. В. Українські землі в московській зовнішній політиці кінця XV — початку XVI ст. Український історичний журнал. 1996. № 4. 62 с.
51. Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.). Український історичний журнал. 2010. № 4. 15–39 с.
52. Святитель Феогност: спадщина в історії православ'я. URL: <https://patriarchia.org.ua/molytva/svyatytel-feognost-spadshhyna-v-istoriyi-pravoslavyya/> (дата звернення: 10.02.2026).
53. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993. 560 с.
54. Сергійчук В. «Пустоцвіт не має видів на майбутнє». Київські полоністичні студії. 2016. Т. XXVI. 257–271 с.
55. Сильвестр Косів — митрополит, який відмовився скласти присягу на вірність московському царю. 2024. URL: <https://spadok.org.ua/vydatni-ukrayintsi/sylvestr-kosiv-mytropolyt-yakyy-vidmovyvsya-sklasty-prysyagu-na-virnist-moskovskomu-tsariu> (дата звернення: 05.04.2026).
56. Сінкевич Н. О. Повість про кількаразове хрещення Русі: виникнення та розвиток в полемічному дискурсі першої половини XVII ст. Науковий збірник, присвячений 1020-літтю хрещення Київської Русі-України : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 21 жовт. 2008 р. Київ, 2008. 315–324 с.
57. Струкевич О. К. Зборівський договір між військом Запорозьким і Річчю Посполитою 18 серпня 1649. Енциклопедія історії України : додатковий том. Кн. 1: А–Я. Київ : Наукова думка, 2021. 773 с.
58. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
59. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : курс лекцій : навч. посіб. / А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 390 с.
60. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : підручник / Н. Я. Горбач та ін. Львів : Каменярь, 1992. 166 с.
61. Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. : навчальний посібник. Дрогобич : Коло, 2004. 197 с.

62. Тимошенко Л. Луцька та Острозька єпархії у XVI–XVII століттях. Київ, 2001. 205–208 с.
63. Толочко О. П. Повість временних літ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Povist_vremenykh (дата звернення: 13.02.2026).
64. Томашівський С. Українська історія. Т. 1: Старинні і середні віки. Кн. 3–4. Великий неспокій: друга половина XII–XIII ст. / упорядк. В. М. Рички. 2-ге вид. Київ : Україна, 1993. 301–347 с.
65. Третя доба (1458–1686). УПЦ в Польсько-Литовській державі до підпорядкування її (Київської Митрополії) Московській Патріархії. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/63-book63/362-title40> (дата звернення: 15.02.2026).
66. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті / Іван Огієнко. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
67. Фаст О. О. Політична та адміністративна діяльність митрополита Петра Могили. Сучасний науковий журнал. 2023. № 2 (2). 139–147 с.
68. Харишин М. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Київ, 1995. 176 с.
69. Харишин М. В. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. Київ : Вентурі, 1995. 172 с.
70. Хрещення Русі-України: 988–2018 : альманах / упоряд. О. Киричук, О. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Логос, 2018. 120 с.
71. Чайковський А. С., Копиленко О. Л. та ін. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
72. Чугуй Т. О. Король Данило Романович у русько-монгольських відносинах: дискусійні питання історіографії. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2019. 6–24 с.
73. Шабанова Ю. О., Тарасова Н. Ю., Дичковська О. Я. Історія української культури : навч. посібник. Дніпропетровськ, 2012. 141 с.

74. Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. Київ : Друкар, 1922. 184 с.

75. Шевчук С. Г. Смотрицький як представник релігійно-культурного руху на українських землях в кінці XVI ст. Київ, 2016. 96–105 с.

76. Шкрібляк М. В. Берестейська церковна унія: специфіка укладення, партикулярний характер та амбівалентність рецесій. Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 27–28 листоп. 2014 р. Тернопіль ; Київ, 2014. 11–18 с.

77. Шкрібляк М. В. Ідея Київського патріархату як форма стабілізації державно-церковних відносин у Речі Посполитій в поберестейський період. Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–15 жовт. 2013 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. 319–324 с.

78. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років. *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. Київ, 1995. Т. 4. 52–75 с.

79. Яковенко Н. Українська культура XVII ст. як пошук «Третього шляху». Київ : НаУКМА, 2016. 12–23 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 2.1.

**Створення церковної ієрархії в Києві та важливі події, що призвели до
обрання митрополита Іларіона**

Рік	Подія	Історичне значення
988	Хрещення Русі під керівництвом Володимира	Інтеграція у візантійську християнську сферу
1037	Будівництво Софійського собору	Створення постійного церковного та адміністративного центру
1040-ві	Створення твору «Про закон і благодать»	Докази інтелектуальної зрілості місцевого духовенства
1051	Обрання Іларіона митрополитом	Перше твердження про церковне самовизначення
бл. 1051	Заснування Києво-Печерської монастирської спільноти	Розширення богословської освіти та духовної влади

Таблиця 2.2.1.

Церковна ієрархія та розвиток Київської митрополії (XI–XII століття)

Постать	Роль	Роки діяльності	Основні досягнення/значення
Іларіон	Митрополит Київський	1051–1055	Перший митрополит-уродженець Києва; автор праці «Про закон і благодать», сприяв церковній автономії від Константинополя
Ефрем	Митрополит Київський	1089–1098	Узгодив київські літургійні практики з візантійською традицією; зміцнив митрополичу владу над єпархіями
Святий Антоній	Засновник/Чернець	1051–1073	Заснував Києво-Печерську лавру; запровадив організоване чернече життя та аскетичні практики в Київській Русі
Святий Феодосій	Ігумен/чернець	1060-ті – 1070-ті	Узаконив монастирський устрій у Києво-Печерській лаврі; сприяв розвитку рукописного мистецтва та богословської освіти
Єпископ Чернігівський	Єпархіальний єпископ	з 1050-х років	Поширював православну віру в північно-східних князівствах; координував свою діяльність з Київською митрополією
Єпископ Новгородський	Єпархіальний єпископ	з 1060-х років	Керував церковною адміністрацією на півночі; сприяв поширенню грамотності та агіографії в Новгороді
Єпископ Суздаля	Єпархіальний єпископ	з 1125 року	Створив нове єпископство у відповідь на політичну фрагментацію; поширив вплив митрополіта на північний схід Русі

Єпископ Смоленський	Єпархіальний єпископ	з 1136 р.	Підтримував церковну адміністрацію на північному заході; зміцнював зв'язки з Київською митрополією
------------------------	-------------------------	-----------	---

Рис 3. Вплив монгольського завоювання на інституційну структуру церкви

[7]

Додаток Г

Таблиця 2.3.

Конкуруючі столичні юрисдикції в Русі (1350-ті – 1360-ті роки)

Метрополіс	За підтримки	Первинне місце	Сфера впливу	Історичне значення
Олексій (митрополит Київський і всієї Русі)	Московські князі	Москва	Північно-східна Русь, Володимирсько-Суздальська земля	Зміцнив позиції Москви як провідного церковного центру
Роман (митрополит Литви)	Великий князь Альгірдас	Новогрудок	Території Литви та Білорусі	Офіційно затвердив адміністративне розділення західних єпархій
Теодорет (невизнаний Константинополь)	Київське духовенство та литовська еліта	Київ	Частина Середньодніпровського регіону	Відображення регіонального опору церковному управлінню, зосередженому в Москві

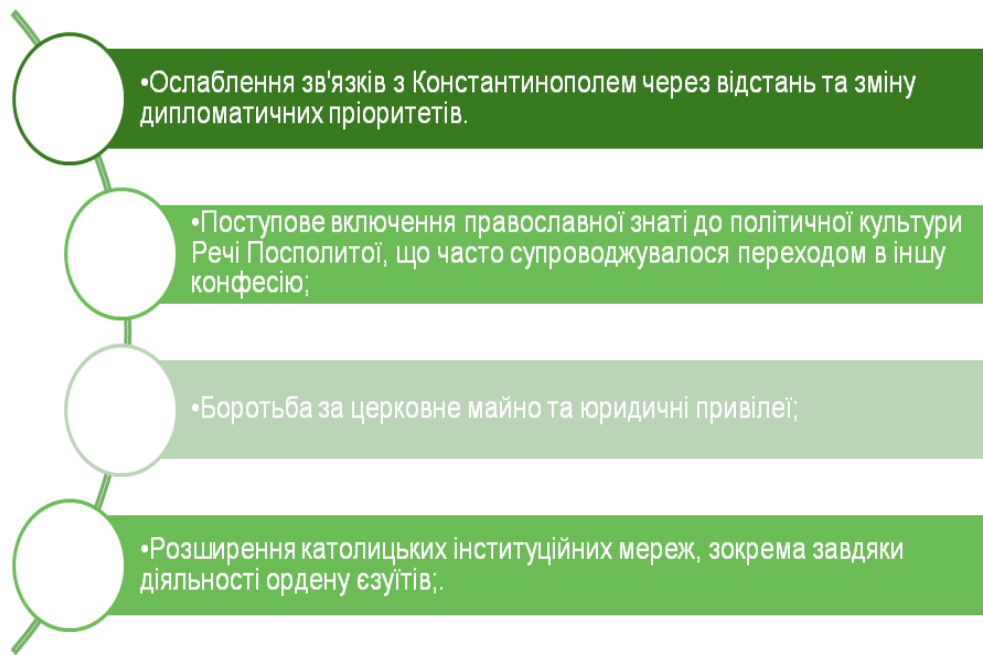

Рис 5. Фактори посилення внутрішньої кризи Київської митрополії

Таблиця 3.1.2.

Інтелектуальний та інституційний портрет Петра Могили [32]

Простір	Характеристика	Історичне значення
Соціальне походження	Член молдавського князівського роду	Забезпечував політичну легітимність та сприяла діалогу з правлячою елітою Співдружності.
Освіта	Знайомий з православною теологією та західними схоластичними методами	Сприяв синтезу інтелектуальних традицій, що посилювало конкурентоспроможність православ'я.
Адміністративний підхід	Орієнтований на реформи, дисциплінований, уважний до канонічного права	Відновив ієрархічну узгодженість після десятиліть церковної фрагментації.
Освітня політика	Засновник і покровитель Київсько-Могилянської колегії	Створив стійку систему підготовки духовенства та інтелектуальних лідерів.
Культурна роль	Промоутер друкарства та перекладу	Розширив поширення релігійних знань та зміцнив культурну автономію.
Історична спадщина	Архітектор православного відродження в Східній Європі	Тимчасово стабілізував ситуацію в митрополії та підвищив авторитет Києва в православному світі.

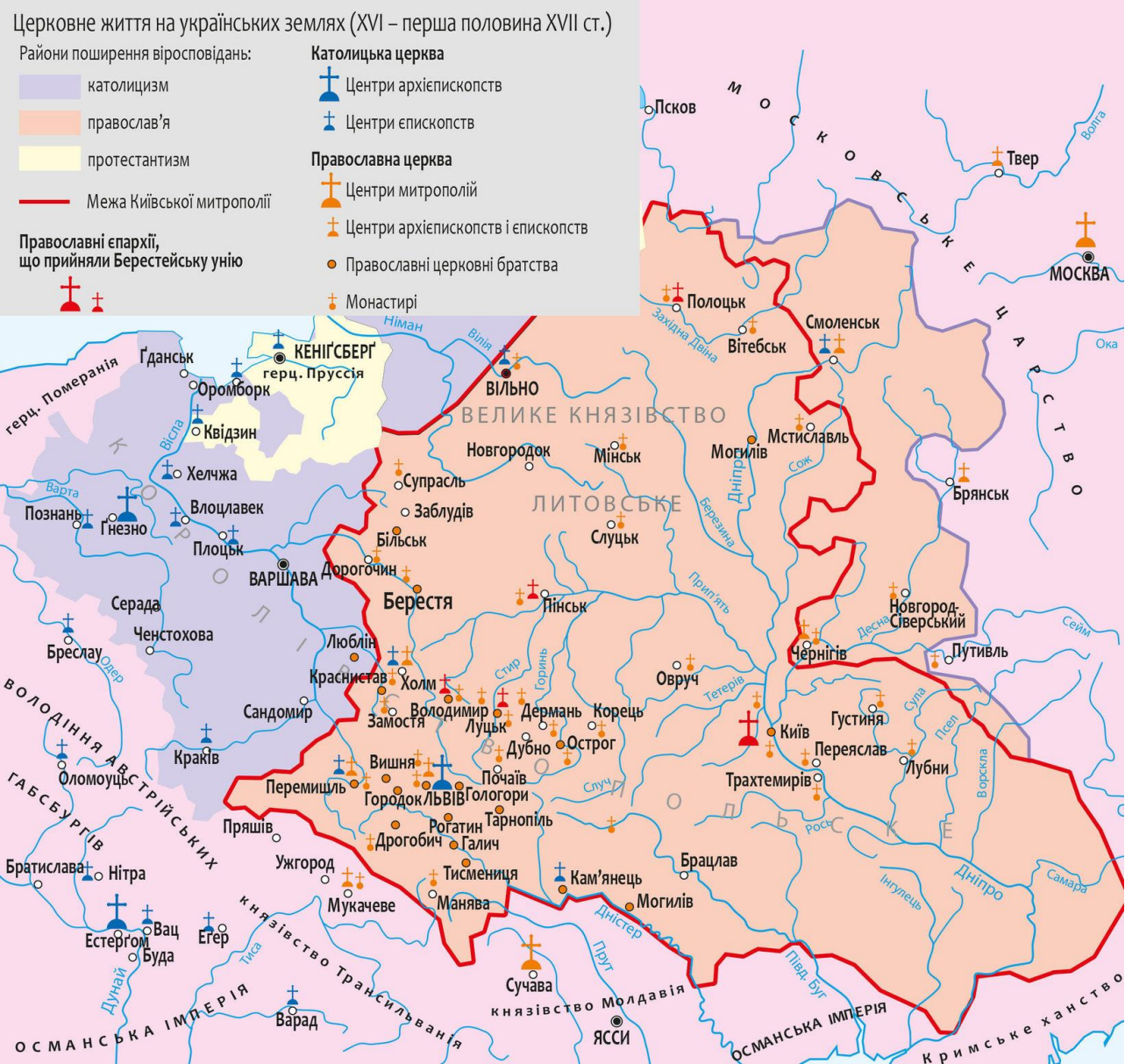

Рис 6. Церковне життя на українських землях (XVI – перша половина XVII ст.) [1]

Рис. 7 Київська митрополія та інші православні церкви перед 1686 роком
[26]

Таблиця 3.3.

**Порівняльні характеристики Київського Митрополитату до і після
перенесення 1686 року**

Вимір	До 1686 року (під Константинополем)	Після 1686 року (під Москвою)
Канонічна влада	Підпорядкування Вселенському Патріархату	Зростання контролю Московського Патріархату
Вибори митрополита	Традиційно затверджуються Константинополем за участю місцевої влади	Ефективно контролюються та затверджуються в Москві
Ступінь автономії	Широке внутрішнє самоврядування	Поступове обмеження адміністративної незалежності
Культурна орієнтація	Міцні зв'язки з візантійськими та більш широкими європейськими інтелектуальними традиціями	Зростаюча узгодженість з московською церковною культурою
Літургійні традиції	Збереження регіональних традицій	Прогресивна стандартизація відповідно до московських норм
Політичний контекст	Функціонував у складі Речі Посполитої	Інтегрований у розширювану Московську державу